

VOLNÝ ČAS 1957–1967: DOBOVÉ DISKUSE A VYMEZENÍ¹

Martin Franc – Jiří Knapík

Leisure Time 1957–1967: Contemporary Discussions and Definitions

The authors analyse the contemporary sociological discussion on the subject of leisure time and non-occupational activities in Czechoslovakia in the second half on 1950s and in the 1960s. They reflect upon the limitations of the then existing understanding of free time in Czechoslovakia and confront the view of Czech sociologists with contemporary views of sociologists from countries of both the Eastern Bloc and West-European environment. Authors conclude that in Czechoslovakia, especially the views of contemporary French sociology of free time were to a surprising degree known and debated. Attention is also paid to numerous contemporary empirical research projects. Authors then address the question to what extent this empirical research was reflected in the general principles of understanding of leisure time, in adjustments to working hours, as well as in attempts at qualitative improvement of daily life.

Martin Franc (*1973) působí v Masarykově ústavu AV ČR, v. v. i. a v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., franc@mua.cas.cz

Jiří Knapík (*1975) působí na FPř.F Slezské univerzity v Opavě, jiri.knapik@fpf.slu.cz

Dobové diskuse o volném čase

V období po druhé světové válce se stále častěji začalo ve vyspělých zemích objevovat tvrzení, že 20. století vstoupí do dějin jako „století volného času“. Měl tak být vyjádřen ohromný rozdíl ve srovnání s předcházející epochou, „stoletím prá-

¹ Studie vznikla za podpory projektu GA ČR č. 409/09/0326 „Volný čas v českých zemích 1957–1967“.

ce“. Předpokládalo se, že monumentální nástup techniky a automatizace zredukuje pracovní dobu na naprosté minimum² a jako mimořádně aktuální problém se jevilo hledání smysluplného vyplnění nově vzniklého volného času.³

Růstu významu volného času v moderní společnosti si byla vědoma jak nemalá část západních sociologů a futurologů, tak i odborníci ze zemí sovětského bloku. Na obou stranách „železné opony“ se však současně živě diskutovalo o tom základním: co to vlastně volný čas je, čím vymezit jeho hlavní znaky, jak se jeho obsah proměňuje v závislosti na různých věkových a sociálních skupinách. Odborníci z východního bloku přitom těmto teoretickým otázkám připisovali značný význam, neboť považovali za přirozené, že se i otázka využívání volného času stane v rámci vytváření nového socialistického životního stylu celospolečenskou záležitostí. Východiskem pro jejich diskuse o smyslu a důležitosti volného času přitom tvořily dílčí úvahy Karla Marxe, který se mimo jiné vyjádřil, že měřítkem bohatství budoucí komunistické společnosti nebude délka pracovní doby, ale právě volný čas. Marxovy příspěvky na toto téma však, jak se ještě zmíníme, nepostrádaly určité vnitřní rozpornosti a umožňovaly různý výklad. Jádrem sporů přitom nebyl ani tak samotný volný čas, jako spíše charakter práce, vytvářející nutný protipól volného času. Charakter práce se přitom měl podle Marxových představ v nové společnosti zásadně měnit.⁴

V českých podmínkách se o otázkách volného času začalo více hovořit až v období po roce 1956, tedy v době postupné transformace pouónorového tuhého centralistického řízení společnosti a opětovného navazování kontaktů s vyspělými západními státy. Vedle společenských organizací se přirozeně touto problematikou zabývaly vrcholné politické orgány, jejichž oficiální stanoviska byla průběžně prezentována formou stranických usnesení, zejména usnesení Ústředního výboru KSČ.⁵ Dále na tuto půdu vstupovala velmi pestrá škála

2 Tyto optimistické vize, typické zejména pro 60. léta, vzaly v pozdějších desetiletích rychle za své – srov. JÁN KELLER, *Tři sociální světy. Sociální struktura postindustriální společnosti*, Praha 2010, s. 26.

3 Zároveň se ale objevoval názor, že subjektivní potřebu volného času není možno saturovat, protože vždy roste rychleji než možnosti jejího uspokojení – srov. BLANKA FILIPCOVÁ, *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*, Sociologický časopis 2/1966, č. 2, s. 255–262. Filipcová se odvolávala na myšlenky francouzského sociologa Jeana Fourastiého.

4 Srov. ANTONÍN ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, Nová mysl 16/1962, č. 11, s. 1289–1301; k Marxovu pojetí například Osvětová práce 17/1963, č. 12, s. 226.

5 Zmíníme například usnesení O celostátně řízených akcích na úseku práce s dětmi (1956); O dalším rozvoji a prohloubení ideové účinnosti osvětové práce (1958); O těsném spojení školy se životem a o dalším rozvoji výchovy a vzdělání v ČSR (1959); O dalším rozvoji lidových universit a lidových

odborných pracovišť, která z podnětu státních orgánů či z vlastní iniciativy připravovala koncepční podkladové materiály osvětlující ze svého úhlu pohledu určité společenské aspekty volného času. Různorodost těchto expertních pracovišť přitom odrážela stále výraznější snahu o komplexní uchopení celé problematiky. Kromě Osvětového ústavu v Praze (podobně jeho slovenského protějšku v Bratislavě), který od konce 50. let připravoval podrobnější terénní průzkumy, sem můžeme zařadit například Sociologický ústav ČSAV, Filosofický ústav ČSAV,⁶ Slezský ústav ČSAV, Ústřední komisi lidové kontroly a statistiky, Výzkumný ústav výstavby a architektury, Výzkumný ústav pedagogický, z vysokoškolských pracovišť jmenujme Institut osvěty a novinářství (od roku 1965 Fakulta osvěty a novinářství Univerzity Karlovy), Lékařskou fakultu hygienickou Univerzity Karlovy, Vysokou školu ekonomickou apod. Poměrně aktivní byli také metodičtí pracovníci krajských domů osvěty. Speciální pozici měla katedra politické ekonomie Vysoké školy politické ÚV KSČ, kde působil jeden z předních badatelů k tématu Antonín Červinka.⁷ Český dobový diskurz navíc plodně ovlivňovala různá mezinárodní setkání; například na jaře 1965 se v Praze uskutečnila evropská regionální konference UNESCO o vztazích vzdělávání dospělých a volného času, jehož se účastnila stovka odborníků z 24 evropských zemí.⁸

akademií vědy, techniky a umění jako součástí jednotné mimoškolní soustavy vzdělávání pracujících (1961); O práci mezi mládeží (1961); Současný stav a další rozvoj tělesné výchovy v socialistickém Československu (1962); Současný stav a další rozvoj tělesné výchovy v socialistickém Československu (1962); Zásady dalšího rozvoje mimoškolního vzdělávání pracujících (1963). Předsednictvo, resp. politbyro ÚV KSČ také projednávalo četné materiály, které souvisely s experimentálním zkracováním pracovní doby na počátku 60. let a obsahovaly i informace o využití vzniklého volného času.

6 Při Filosofickém ústavu ČSAV působil mezioborový tým pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce vedený Radovanem Richtou. Hlavním jeho výstupem se stala ve své době velmi vlivná kniha *Civilizace na rozcestí*, poprvé vydaná v roce 1966, potřetí v rozšířené podobě v roce 1969. Problematickou volného času se v rámci tohoto týmu zabývala hlavně Blanka Filipcová, jinak působící v Sociologickém ústavu ČSAV.

7 Hlavním výstupem autorského kolektivu vedeného Antonínem Červinkou se stala kniha *Práce a volný čas*, Praha 1966, která původně vznikla jako podkladový materiál pro jednání nejvyšších stranických orgánů (Národní archiv, Ideologická komise ÚV KSČ, sv. 17, arch. j. 72/1, materiál „Tendence volného času a jeho využívání“). Jestliže Antonín Červinka představoval spíše konzervativnějšího badatele hodně ovlivněného dosavadními sovětskými přístupy, v autorském kolektivu nechyběli reformisticky zaměřeni sociologové jako Milada Švigová. Různorodost tvůrců knihy patrně vedla k náznakům vnitřních rozporů v pojetí volného času, které se přímo v publikaci objevují.

8 Hlavní výsledky jednání shrnula ZDENĚKA KADLECOVÁ, *Vzdělávání a volný čas*, Odborář 18/1965, č. 14, s. 662.

Zhruba od konce 50. let se také datují práce sovětských odborníků, které výrazně ovlivňovaly dobový odborný diskurz v zemích východního bloku.⁹ Jak správně poznamenala socioložka Blanka Filipcová, způsob vnímání volného času sovětskými vědci přitom silně poznamenala skutečnost, že se jednalo o ekonomy. Volný čas proto chápali především jako prostor pro regeneraci pracovní síly, případně pro její rozšíření prostřednictvím sebevzdělávání, zvyšování kvalifikace apod. Do značné míry to odráželo jedno z neustále zdůrazňovaných východisek, že v socialistické společnosti dochází k překonání antagonismu mezi prací a volným časem na dialektickém základu a obě fáze se naprosto plynule prolínají. Práce v tomto pojetí přestávala být zdrojem odcizení, z něhož by musel lidí vytrhávat volný čas. Reformní čeští sociologové (a filozofové) však o něco později podobné názory považovali za poněkud naivní a neodpovídající stávající realitě. Mnozí z nich naopak přiznávali možnost, že odcizení je nutným důsledkem dělby práce.¹⁰ Antonín Červinka, který jinak patřil spíše ke konzervativnějším

9 Podle sovětského sociologa Grušina na výzkumy akademika I. G. Strumilina z první poloviny 20. let 20. století navázal až v roce 1958 Ústav ekonomiky a organizace průmyslového závodu Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR, konkrétně German Alexandrovič Prudenskij (1904–1967). K tomu BORIS ANDREJEVIČ GRUŠIN, *Svobodnoje vremja. Aktualnyje problemy*, Moskva 1967, s. 7.

10 Srov. MILADA ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, Praha 1967, s. 15–16. Autorka však zároveň připomínala, že Marx počítal s tím, že v komunistické společnosti pracovní doba a volný čas ztratí svoji antagonistickou pozici, s. 36. U Marxe ale připouštěla možnost omylu. Postupné překonávání odcizení vyplývající z dělby práce pomocí automatizace a dalších změn výrobní technologie, ale také za pomoci proměny systému vzdělávání pracovníků v rámci budování materiálně technické báze komunismu uvádějí i LADISLAV HRZAL, KAREL MÁCHA, *Rozkvět osobnosti v socialismu*, Nová mysl 15/1961, č. 8, s. 944–954. Dále srov. B. FILIPCOVÁ, *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*, s. 257. Právě odcizení v práci mělo být podle A. Červinky „logicky spjato“ s „úpadkovými formami využívání (lépe řečeno zneužívání)“ či „ubíjení“ volného času – srov. A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 14–15. Spor se tedy týkal především otázky, nakolik v socialismu přežívá odcizení v práci. Čeští sociologové většinou tvrdili, že změna formy vlastnictví ještě sama o sobě odcizení neodstraňuje a zlomem se měl stát až přechod ke komunismu. Tvrzení, že rozpor mezi prací a volným časem je už v socialistické společnosti prakticky automaticky odstraněn, se vyskytovalo například v NDR – srov. WOLFGANG POLTE, ALFRED MARQUARDT, *Unsere Freizeit. Anregungen und Ratschläge für die Familie*, Leipzig 1969, s. 7. Pro rozpornost názorů samotného Marxe svědčí jeho poznámka, že bohatství v budoucnosti bude hodnoceno právě podle rozsahu volného času. To ale pochopitelně oddělení této kategorie od pracovní doby jasně předpokládalo. K zmatku o představách Marxe přispíval i jiný citát z *Teorie o nadhodnotě*, podle níž „pracovní doba zůstane vždy, dokonce i po zmizení směnné hodnoty, tvůrčí podstatou bohatství“. Citát se objevuje například v brožuře S. G. STRUMILINA, *Cesty ke komunismu*. Praha 1959.

teoretikům, navíc správně poznamenal, že prolínání pracovního dne s volným časem bylo typické pro dřívější historické epochy a v současnosti ho lidé považují za silně neatraktivní (zejména v zemědělství).¹¹

Nejproblematictější byla tendence některých sovětských odborníků kategorii volného času zcela odstranit nebo alespoň rozostřit.¹² Měly tak vzniknout prakticky pouhé dvě kategorie – pracovní a mimopracovní čas. Například Alexej Vasiljevič Mjalkin volný čas rozčlenil na pět oblastí – do první zařadil dopravu do a ze zaměstnání, mytí po práci apod., do druhé domácí práce, nákupy apod., do třetí výchovu dětí; do čtvrté sebevzdělání a zvyšování kvalifikace společně s veřejnou činností, sportem a dalšími zálibami, tj. s volným časem v užším slova smyslu dohromady, pátou skupinu pak tvořily fyziologické potřeby.¹³

I pod vlivem těchto teorií Antonín Červinka prohlásil, že volný čas se vyznačuje aktivní lidskou činností, tzn. „aktivním odpočinkem, sebevzděláním a výchovou dětí, aktivní účastí na veřejném a kulturním životě“.¹⁴ Podle něj se tedy jednalo výhradně o oblast svobodné tvůrčí aktivity,¹⁵ z níž byl vyčleněn pasivní odpočinek i práce v domácnosti. Červinka zde zašel paradoxně dále než sovětsí vědci opírající se o samotného Lenina,¹⁶ přičemž jeho definice kritizovala řada

11 A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1296.

12 S. G. Strumilin například hovořil o „slučování funkcí“ – v jejich rámci se dělníci (přeměnění na „seřizovače automatických linek“) měli ve volném čase věnovat vynálezectví, veřejné činnosti, vědě, spisovatelství apod. Strumilin to považoval za definitivní překonání staré formy „jednostranného dělníka“, který byl pro komunistickou společnost zcela nepoužitelný – srov. S. G. STRUMILIN, *Cesty ke komunismu*, s. 14.

13 ALEKSEJ VASILJEVIČ MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsestoronoje razvitije ličnosti*, Moskva 1962, s. 13.

14 A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 15. Červinkovo vymezení volného času ale příliš nekorrespondovalo s jeho definicí pracovního dne, kterou podal v *Nové mysli* v roce 1962. Podle ní byl pracovní den onou částí kalendářního dne, ve které člověk vykonává společensky užitečnou a prospěšnou činnost – A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1290. Autor si tento rozpor patrně uvědomil, protože hned v následující větě používá pojem „společensky nutná práce“, kterou odlišil od dobrovolné veřejné činnosti. Proto také do svého výměru volného času započítal i tuto dobrovolnou veřejnou činnost či studium při zaměstnání. Tyto aktivity dokonce bral jako součást „volného času ve vlastním smyslu slova“.

15 Sám A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1290, konstatoval, že výčet toho, co počítá do volného času, „ukazuje, že volný čas se skládá z progresivních prvků, které mobilizují aktivitu člověka a tvoří zdroje jejího sebezdokonalování“ – A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 15.

16 Podle Lenina měl volný čas sloužit k oddechu, k vlastnímu rozvoji osobnosti a k využití práv jednotlivce jako člověka, člena rodiny a občana – V. G. BAJKOVA, A. C. DUČAL, A. A. ZEMCOV, *Svobodnoje vremja i vsestoronoje razvitije ličnosti*, Moskva 1965, s. 10. V. D. Patruščev pak

českých sociologů zabývajících se danou problematikou. Například Radoslav Selucký ve své knize *Člověk a volný čas* označil Červinkovo pojetí za příliš utilitární a příliš ovlivněné snahou přispět k hospodářskému rozvoji.¹⁷ Zároveň však přiznal, že podobné postoje v minulosti také zastával. Vzhledem k současným podmínkám však podle něj bylo nutno jako volný čas vnímat i pasivní odpočinek a pasivní formy zábavy, které navíc nechtěl demonizovat.¹⁸ Další badatelka Milada Švigová zdůrazňovala hédonistický charakter volného času (tzn. že činnost v jeho rámci není vykonávána pro jinou odměnu než pro tu, již sama vnitřně poskytuje), a skutečnost, že vzdělávání ve volném čase má sloužit především potěšení jedince. Jako tři základní funkce volného času uváděla odpočinek, zábavu a samoúčelný rozvoj lidských sil. Tyto funkce by se podle ní měly ideálně prolínat a vytvářet „rovnováhu šťastného, zdravého a vzdělaného člověka“.¹⁹ Podobně argumentovala také Zdeňka Kadlecová, když prohlásila za nesprávné bez dalšího požadovat, aby volný čas člověka či společnosti přinášel stále něco užitečného.²⁰ S kritikou Červinkova pojetí přišla i Blanka Filipcová, která je v knize *Člověk, práce, volný čas* označila za snahu vyhnout se řešení některých složitých otázek jakýmsi trikem s definicí vylučujícím negativně chápané prvky.²¹

Jako velmi problematická se jevila vůbec snaha definovat volný čas výčtem jednotlivých činností, které do něj spadají.²² Přesto se podobné pokusy občas v sociologii východního bloku objevovaly. Daleko častěji však vznikaly pokusy

charakterizoval volný čas jako čas, který pracující využívají na zvýšení své kulturně-technické úrovně, na účast v tělovýchově a sportu, kulturní odpočinek, přátelská setkání. Citováno podle LEONID ABRAMOVIČ GORDON, EDUARD VIKTOROVIČ KLOPOV, *Člověk podle práce. Social'nyje problemy byta i vněrabočeevo vremeni*, Moskva 1972, s. 79.

17 Jednalo se vlastně o snahu sloučit marxistické pozitivní vnímání volného času s aktuálními hospodářskými požadavky. Odvolával se přitom i na stanoviska Karla Marxe.

18 RADOSLAV SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas. Pokus o ekonomickou formulaci problému*, Praha 1966, s. 9.

19 M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 68–72. Na druhé straně však autorka zdůrazňovala význam dobrého trávení volného času pro hospodářskou produktivitu společnosti, s. 70.

20 Z. KADLECOVÁ, *Vzdělávání a volný čas*, s. 664.

21 Srov. BLANKA FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, Praha 1967, s. 20. Podobně HORST SLOMMA, *Sinn und Kunst der Unterhaltung*, Berlin 1971, s. 36. Zde se kromě činností uváděných Červinkou zmiňuje ještě užívání kulturních hodnot. To vše je ale označeno jen za podstatnou část volného času a na zábavu a oddech, které podle autora nejsou protiklady světa práce ani v rozporu s kulturou a tvoří součást vytváření socialistické osobnosti, také zůstává dostatečný prostor.

22 Ke kritice těchto pokusů v sovětském prostředí L. A. GORDON, E. V. KLOPOV, *Člověk podle práce. Social'nyje problemy byta i vněrabočeevo vremeni*, s. 79–81.

o negativní vymezení – volný čas tak byl časem zbývajícím po odečtení doby nutné na vykonání činností, které do jeho výměru nespádaly. Jako příklad můžeme uvést sovětskou definici volného času jako „doby, která zbude člověku po splnění všech jeho povinností profesionálních, občanských a rodinných i uspokojení existujících fyziologických potřeb a kterou může trávit podle svého v závislosti na své kulturní úrovni, majetkových poměrech a fyzickém stavu“.²³ Ani tato varianta se však příliš nezamlouvala Radoslavu Seluckému, který odmítl i verzi polského sociologa Zygmunta Skorzyńskiego, převzatou z časopisu *Otázky míru a socialismu*, že volný čas je období, „v němž není nutno vykonávat různé neodkladné povinnosti v pracovní i mimopracovní době, a dále čas, který nepřipadá na spánek, osobní hygienu a jídlo“, právě kvůli jejímu negativismu.²⁴

Selucký a další čeští sociologové se přikláněli k pojetí francouzského sociologa Joffre Dumazediera,²⁵ který charakterizoval volný čas jako „souhrn činností, které může člověk provozovat s plnou libovůlí, buď aby si odpočinul, nebo aby se pobavil, nebo přispěl ke svému *osobnímu rozvoji*“ poté, když se uvolnil od svých závazků pracovních, rodinných a společenských.²⁶ Sporným prvkem této definice (vedle začlenění doby spánku do volného času) zůstávalo pojetí „osobního rozvoje“. Dumazedier a společně s ním i někteří čeští sociologové totiž odmítali začleňovat do volného času činnosti, které jsou spojeny s nějakým bezprostředním pracovním prospěchem, například zvyšování vlastní kvalifikace nebo sebevzdělávání spojené s profesí, nebo s plněním závazků rodinných, účast na svatbách či pohřbech, společenských (účast na politických schůzích či schůzích veřejných organizací typu odborů) nebo duchovních (například účast na mších). Z hlediska dobrovolnosti se jevila pochybná i účast na různých akcích pořáda-

23 V. G. BAJKOVA, A. C. DUČAL, A. A. ZEMCOV, *Svobodnoje vremja i vsestorožneje razvitije ličnosti*, s. 18.

24 Z českých sociologů se k tomuto typu vymezení přikláněla například BLANKA FILIPCOVÁ, *Malý sociologický slovník*, Praha 1970, s. 548 (heslo Volný čas).

25 Joffre Dumazedier (1915–2002) byl u nás v 60. letech patrně nejrespektovanější osobností v oblasti výzkumu volného času. Jeho kniha *Vers une civilisation du loisir?* (1962) byla v českém prostředí poměrně často citována. Dumazediera se také socioložka B. Filipcová ujala proti útokům ze strany sovětských sociologů a poukázala na jeho levicová východiska. Česky byly například publikovány jeho stati *Volný čas*, Sociologický časopis 2/1966, č. 3, s. 443–447; *Společenské proměny v dnešní Francii. Sociologický pohledu na nové vztahy mezi volným časem a kulturním vývojem ve Francii v letech 1953–1955*, Sociologický časopis 2/1966, č. 5, s. 673–685; *Volný čas a jeho využití*, Neděle 1/1967, č. 24, s. 3–4.

26 R. SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas*, s. 123–124.

ných v rámci oficiálních svátků a oslav (klasická byla třeba víceméně povinná účast na prvomájových průvodech).²⁷ Velké potíže měl francouzský sociolog s přechodnými kategoriemi, pro něž zavedl pojem „polovolný čas“. Jednalo se o čas věnovaný činnostem, které sice přinášely nějaký užitek, ale jejichž prvotním efektem bylo potěšení. Do této kategorie řadil Dumazedier dobově velmi oblíbené činnosti jako například chataření a chalupaření, zahrádkaření nebo různé kutění. Přitom můžeme vést velké diskuse, nakolik k rozšíření zrovna těchto forem v Československu přispěly stávající hospodářské podmínky jako nedostatky v zásobování ovocem a zeleninou, špatně fungující různé služby či nevyhovující sortiment nábytku apod., a nakolik se jednalo o ohlas dobových světových trendů. Určitě stojí za zmínku, že obliba různých manuálních činností podle dobových empirických výzkumů byla společná různým zemím bez ohledu na jejich společenský řád i jejich vyspělost či bohatství. Doboví sociologové to vysvětlovali snahou o překonání pocitu odcizení z dělby práce a zvýšenou touhou po styku s přírodou.²⁸

Pojetí Dumazedierovo, Seluckého a dalších sociologů²⁹ však z trávení volného času vyřazovalo oblasti, které považovali sovětští badatelé i jimi ovlivnění odborníci za nejvíce žádoucí. Přitom se jednalo o činnosti, které měly dokládat dobrovolné pokračování produktivní činnosti v době volna, tedy překonávání antagonismu práce a volného času v socialistické společnosti.³⁰ Mezi pracovní dobou a volným časem tak opět vznikala z jejich hlediska nežádoucí propast.

27 Vzpomínky různých pamětníků naznačují, že v 50. a 60. letech pro řadu lidí nepředstavovala účast na prvomájovém průvodu nějakou zátěž. Naopak prostředí s pestřími alegorickými vozy mohlo působit atraktivně. Odlišná společenská situace a jiné nároky vedly ke změně tohoto postoje v 70. a 80. letech. K podobným závěrům dospěl i ROMAN KRAKOVSKÝ, *Ať žije 1. máj! Ritvál oslav svátku práce*, Dějiny a současnost 28/2006, č. 1, s. 17–20, který se tématu dlouhodobě věnuje. Na druhé straně je ale třeba vzít v úvahu, že podobné změny v chápání prvomájových oslav často mohou být konstrukcí bývalých reformních komunistů, jejichž vztah k oficiálním oslavám se pochopitelně měnil v souvislosti se změnami jejich společenské pozice. U politicky neangažovaných pamětníků zase nezanedbatelnou roli může hrát skutečnost, že prvomájové oslavy v 50. a 60. letech prožívali jako děti, které spíše lákala pestrost průvodu a politický podtext nebraly do úvahy.

28 Srov. B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 49. Jednalo se o výzkum provedený ve Francii, SRN, Finsku, Dánsku, Polsku a Jugoslávii.

29 K nim se přikláníla i další významná badatelka v oblasti volného času M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 43.

30 H. SLOMMA, *Sinn und Kunst der Unterhaltung*, s. 36. Jednalo se o pokračování industrializační rétoriky z poválečného období kladoucí společensky prospěšnou práci na absolutní vrchol po-

Jako nejvyšší formu trávení volného času označovala řada sovětských, východoněmeckých i českých odborníků v tomto období sebevzdělávání. Zdůrazněme již na tomto místě, že v tomto smyslu chápali problematiku volného času i představitelé českých politických špiček. Materiál předložený v roce 1956 politickému byru ÚV KSČ předpokládal, že vzniklý volný čas pracující budou věnovat svému vzdělání tak, aby rostla jejich „kulturně technická úroveň“, což se mělo příznivě projevit i na produktivitě práce. O míře posunu úvah na toto téma během desetiletí svědčí skutečnost, že argumentaci založenou na zvyšování výkonnosti již Radoslav Selucký ve druhé polovině 60. let označoval za klasický prvek tradiční socialistické ideologie, který se ocitá v přímém rozporu s humanistickými představami.³¹ Snížení týdenní výměry pracovních hodin mělo také

zitivních hodnot. Opakem člověka využívajícího volný čas k další produktivní činnosti (byť se jednalo o zdokonalení sebe samého) byl nenáviděný zahaleč. Srov. JOSEF HERBOLT, *Ideové výchovná práce strany v průmyslových závodech Západočeského kraje*, Nová mysl 15/1961, č. 5, s. 614–625; A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1292. Jak jsme již výše uvedli, Červinka dokonce nežádoucí pasivní odpočinek z pojmu volný čas vůbec odstraňoval. Zdůrazňoval přitom maximální účelnost kulturního využívání volného času a jeho plánovitost. Kuriózně Červinka charakterizoval dobrovolnost, kterou i on pokládal za charakteristický rys volného času: podle něj člověk disponuje volným časem podle svého uvážení, ale „na podkladě morálního a politického uvědomění, kulturní vyspělosti a poměru ke společensky nutné práci“ (s. 1293). V pojetí volného času v době tzv. normalizace se setkáváme spíše se snahou o překlenutí problému vágní formulací – podle toho měl volný čas mimo jiné „pomáhat v souladu zájmů společnosti a jednotlivce“. Výslovně však bylo zdůrazněno, že volný čas zde není vnímán jen jako „prostor pro obnovu pracovní síly člověka a rozvoji osobnosti zaměřený k pracovnímu využití“ – MARTIN CEJP, *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času. Závěrečná zpráva o řešení výzkumného úkolu*, Praha 1974, s. 12.

- 31 Srov. R. SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas*, s. 115. Selucký vnímal otázku vytváření volného času ve světle dvou soupeřících principů – ekonomické optimalizace a humanizace, s tím, že oba principy je třeba udržovat v rovnováze. Přílišné a stávající situaci neodpovídající prosazování humanismu na úkor optimalizace by vedlo k hospodářskému rozvratu, naopak jednostranná akcentace ekonomické optimalizace by likvidovalo kvalitu života. Předpokládal, že po rozvinutí výroby a akceptování vědeckotechnické revoluce se bude situace stále více přechylovat ve prospěch humanizace. Tohoto vývoje měl být schopen jak stávající kapitalismus (Selucký se na vývoji v USA snažil ukázat překonávání konzumní fáze vývoje a nástup hodnot typických pro společnost výroby pro rozvoj člověka, jako například růst počtu symfonických orchestrů či ochotnických divadelních souborů), tak i socialismus. Skutečně rozvinout se však humanistická fáze mohla pouze ve společnostech, které dokážou odstranit antagonismus tříd, tedy vlastně pouze v socialistické společnosti. Ke kritice utilitarismu v chápání volného času M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 33–35. Autorka konstatuje, že i když se hovoří o všestranném rozvoji člověka, jde jen o „zploštěné vnímání jednotlivce jako produktivního člověka, člověka práce“. Odkazuje přitom na K. Marxe, především na jeho později vydanou práci *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Podle Švigové v ní Marx

podle uvedeného materiálu politického byra ÚV KSČ umožnit posílení účasti občanů na řízení společnosti (především v podobě vykonávání různých neplacených funkcí v místních orgánech). Tytéž parametry zdůrazňovaly i zprávy a podklady pro politické orgány o zkušebním zkrácení pracovní doby kolem roku 1960. K základním opatřením „k vytvoření podmínek, aby po zkrácení pracovní doby mohl být volný čas účelně využit“³² patřilo rozšíření závodních škol práce, podpora večerního a dálkového studia či prohloubení činnosti poboček Československé vědeckotechnické společnosti. Vedle toho se měla do vzniklého volného času přesunout i část schůzí a aktivit KSČ nebo ROH. Ve všech těchto případech tedy můžeme považovat rozšíření volného času za problematické nebo dokonce iluzorní.

Dumazedierovu pojetí spíše odpovídal druhý výrazný proud snah mezi sovětskými a zejména východoněmeckými odborníky, který zdůrazňoval význam volného času pro pozdvižení kulturní úrovně obyvatelstva.³³ Jednoznačně

zdůraznil, že volný čas má smysl sám o sobě jako sféra lidské svobody, svobodného rozhodování a svobodné činnosti. Vedle toho připomíná Švigová i Marxovy úvahy z *Kapitálu*, kde německý filozof hovořil o říši svobody, která je mimo výrobu a mimo pracovní dobu. Na druhé straně utilitaristickou argumentaci Švigová částečně přejímala. Pozitivní efekt správného trávení volného času na rozvoj výrobních sil však podle ní byl pouze druhotný (s. 70–72). I zde by bylo možné se odvolávat na citáty Karla Marxe – srov. LADISLAV HRZAL, KAREL MÁCHA, *Rozkvět osobnosti za socialismu*, Nová mysl 15/1961, č. 8, s. 944–954. Zde je přílehlá citát uváděn na s. 954. Dodejme ještě, že k určitému rozostřování hranic mezi pracovní dobou a volným časem měl podle Marxe přispět i změněný charakter práce, především překonání doživotní připoutanosti k jedné profesi. Odlišné názory než Selucký či Švigová formuloval například OTA KLEIN, *Vědeckotechnická revoluce a životní slob (Několik poznámek k problematice)*, Sociologický časopis 2/1966, s. 242–252, z Richtova týmu zabývajícího se dopady „vědeckotechnické revoluce“ na život společnosti. Klein považoval využívání volného času k rozvoji lidské osobnosti a tím i ke skutečnému společensko-ekonomickému rozvoji za zásadní požadavek, jehož neplnění by způsobilo, že by se volný čas stal brzdou na cestě ke „skutečné svobodě“. Skutečně svobodně mohl podle něj trávit volný čas jen jedinec svobodný, tedy člověk, který již žije v „říši svobody“.

32 NA, f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 286, arch. j. 368/2. Srov. v této souvislosti snahu východoněmeckých autorů přispět svým dílem k tomu, aby rodiny svůj volný čas smysluplně využily. Srov. W. POLTE, A. MARQUARDT, *Unsere Freizeit. Anregungen und Ratschläge für die Familie*, s. 12–13.

33 Srov. CORNELIA KÜHN, *Grenzen der Unterhaltung. Zur „Hebung der Kulturhöhe“ in den 1950er Jahren*, in: Vergnügen in der DDR, (edd.) Ulrike Häusser, Marcus Merkel, Berlin 2009, s. 253–270. Jako příklad snah o zvyšování kulturní, estetické úrovně mládeže v internátech srov. sborník *Die Freizeit im Heim*, Berlin 1957. K významu estetické výchovy obyvatelstva v SSSR srov. A. V. MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsesoronoje razvítie ličnosti*, s. 60–65. Autor se zde mimo jiné odvolává i na Lenina. V českém prostředí se k požadavku „kulturního využívání

přítom byly preferovány aktivní formy, tedy především vlastní umělecká či případně vědecká a technická činnost.³⁴ Ve smyslu rozvinutí harmonické osobnosti však vedle umělecké kultury nemělo být zapomínáno ani na kulturu fyzickou – tedy na tělovýchovu a sport. Právě tento faktor začali zdůrazňovat zejména východoněmečtí autoři od počátku 70. let, což souviselo i se změnou politické garnitury a nahrazením Waltra Ulbrichta Erichem Honneckerem.³⁵ Jak už jsme poznamenali, někteří odborníci dokonce ztotožňovali volný čas pouze s obdobím tzv. aktivního odpočinku. Naopak jiní badatelé, například Švigová ve shodě s Dumazedierem, dělení na aktivní a pasivní odpočinek prakticky odmítali.³⁶ Jádrem sporu zde byla podle našeho názoru otázka, zda i konzumace určitého statku vede k vrcholnému rozvoji všech sil a schopností člověka, což měl být pro všechny jmenované hlavní (pro některé dokonce jediný) smysl volného času.

S požadavkem aktivity společenské, kulturní či sportovní úzce souvisela problematika vztahu ke konzumerismu, k pojetí volného času především jako stimulantu pro hmotný konzum, jak se objevovala v některých západních teoriích.³⁷ V zemích sovětského bloku včetně Československa vzhledem k celkové hospodářské situaci nepředstavoval konzumerismus příliš aktuální a nebezpečný problém. Proto ani příliš nepřekvapí, že reformně naladěni čeští sociologové

volného času“ nejjednoznačněji přihlásila práce A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 16, kde se konstatuje: „Vyspělost lidí je nerozlučně spojována s kulturním využíváním volného času. Ledabylost a promrhávání volného času je znakem primitivismu.“

34 Srov. v této souvislosti i situaci v Bulharsku, jak ji popisuje ULF BRUNNBAUER, *Die sozialistische Lebensweise. Ideologie, Gesellschaft, Familie und Politik in Bulgarien (1944–1989)*, Wien-Köln-Weimar 2007, s. 295–339.

35 Zajímavá je v tomto ohledu distance Oty Kleina vůči vrcholovému sportu, který podle něj může přinášet odcizení podobné odcizení při práci – O. KLEIN, *Vědeckotechnická revoluce a životní sloh*, s. 249.

36 J. Dumazedier, k němuž se přiklání i M. Švigová, činnosti ve volném času podle jejich charakteru rozčlenil na manuální (tj. praktické), fyzické (sport, cestování, turistika), estetické, intelektuální a sociální. Další česká socioložka B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 136, rovněž odmítla rozšířenou představu, že „aktivní rovná se dobrý“ a „pasivní rovná se špatný“. Poukázala (opět s odkazem na výzkumy Dumazediera) na praktickou nemožnost oddělit aktivní a pasivní trávení volného času. Jako příklad uvedla typ aktivního filmového diváka.

37 Působení bylo přitom oboustranné – na jedné straně růst objemu volného času inicioval rozvoj celých odvětví zaměřených na uspokojování konzumních potřeb, na straně druhé růst hmotné životní úrovně vyvolával tlak na zvětšení časového prostoru pro využívání různých nově pořízených předmětů (automobilu, televizoru apod.) – srov. B. FILIPCOVÁ, *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*, s. 255–262.

kritizovali radikální západní kritiky konzumerismu ve volném čase jako byli David Riesman nebo Erich Fromm,³⁸ a naopak shledávali na masovém konzumu i mnohé *pozitivní stránky*. Koneckonců k jedné z hlavních tezí Seluckého patřila úvaha, že i socialistické státy musí projít svojí „konzumní fází“. Blanka Filipcová zase uvedla, že „konzum není jen výrazem odcizení, tedy zotročení člověka jeho produkty. Je zároveň procesem realizace, naplňování lidských potřeb.“ I ona přitom zastávala názor, že socialistická společnost bude muset projít fází, v níž bude dominovat konzum. Současné projevy konzumního „fetišismu“ však spíše než za příznaky existence konzumní společnosti v Československu považovala za důsledek špatného zásobování.³⁹ Rovněž Milada Švigová odmítla kritiku konzumu

38 Ke kritice Davida Riesmana a Ericha Fromma, byť v jejich dílech byly shledávány i přijatelné rysy, srov. MILADA ŠVIGOVÁ, *Hlavní směry sociologie volného času*, Sociologický časopis 2/1966, č. 5, s. 664–672. Švigová v sociologii volného času identifikuje tři hlavní směry – negativistický, vycházející z díla Adama Smithe, který volný čas spojuje s leností a zbytečností a adoruje především manuální práci. Tento směr představuje podle ní „vydatného pomocníka kapitalistického způsobu vykořisťování“, i když v určité době snad mohl vzhledem k stávajícím hospodářským podmínkám plnit pozitivní roli. Další směr Švigová označuje jako skeptický a za jeho duchovního otce považovala Alexise de Tocqueville. V jeho jádru je podle Švigové skryta obava, že demokratizace a zmasovění spotřeby a kultury (včetně volného času) kulturu zlikviduje. D. Riesmana a E. Fromma pak počítá Švigová jako kritiky konzumní společnosti k pokračovatelům skeptické linie. Za zakladatele optimistického směru považuje Marxe a Engelse, kteří chápali volný čas jako zdroj bohatství společnosti a jednotlivce a spojovali ho s překonáváním sféry nutnosti a vytvářením éry svobody. Zároveň hodlali s pomocí volného času podle Švigové překonávat rozpor mezi duševní a fyzickou činností. Za další postavy optimistického směru označila Švigová například Thorsteina Veblena, na jehož myšlenkách však kritizuje určitý rys pasivity, víru, že rozvoj společnosti automaticky umožní „sociální integraci pomocí volného času“ v rámci přetrvávajícího kapitalismu. Jeho teorie ovšem označuje za v současnosti na Západě nejlivnější. Upozorňuje, že optimistické teze hlásá i řada zcela konformních západoevropských a amerických sociologů, kteří problém volného času nejsou schopni vidět v jeho faktické rozporupnosti. Za stoupence optimistického směru Švigová považovala i Joffre Dumazediera a amerického sociologa Maxe Kaplana, jejichž vidění označila za „velmi realistické“ a vysoce je ocenila za jejich komplexní pohled. Pochopitelně k „optimistům“ podle Švigové patřili i sovětsí badatelé v čele s G. A. Prudenským, které však kritizovala za jejich nezájem o formulaci přínosu volného času pro člověka jako jednotlivce. V 70. letech Martin Cejp redukoval členění „buržoazní sociologie volného času“ na pouhé dva směry – nekritický, jehož představitel podle něj „zcela jednoznačně zastírají bezohledné vykořisťování člověka tím, že přesouvají zájem mas k volnému času“, a skeptický nebo negativistický, v němž však (Cejp zde cituje Jindřicha Filipce) vedle kritiků rozkladných procesů kapitalismu jsou i „stoupenci módního čistě slovního kriticismu, ba dokonce i ti, kteří kritizují trhliny a krizové jevy současné buržoazní demokracie nikoli ve snaze o jejich odstranění, ale ve jménu monopolů“ M. CEJP, *Postoje české veřejnosti k hodnotě, funkci a náplni volného času*, s. 11–12.

merismu jako pesimistickou a zdůraznila, že uspokojení konzumních požadavků a rozšíření objemu volného času především vytváří předpoklady pro jeho bohaté a plodné trávení.⁴⁰

Podobně vstřícně jako k samotnému konzumu se Blanka Filipcová postavila i k masové kultuře, tolik nenáviděně mnohými levicovými kulturními teoretiky na Západě.⁴¹ Do určité míry přitom připouštěla pravděpodobnost předpokladů, že socialistická společnost povede k růstu oblíbenosti i „vysoké“ kultury, a připomínala v této souvislosti i brigády socialistické práce s jejich proslulým heslem „Socialisticky pracovat, socialisticky žít“. Brigády socialistické práce v Československu začaly vznikat od roku 1958 a jejich členové měli společně nejen příkladně pracovat, ale také trávit volný čas na různých exkurzích, divadelních představeních, výletech apod.⁴² Čeští sociologové 60. let si však uvědomovali i častou formálnost celého „hnutí“. Jako pochybná se jim jevila i představa, že hnutí brigád socialistické práce přispěje k očekávané kulturní revoluci a přinejmenším u svých členů

39 B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 97–98. Filipcová zároveň konstatovala, že „nejjistější cestou, jak vymanit člověka ze zajetí světa věcí, je zřejmě plné satureování jeho potřeb“. Kritiku hypertrofovaného konzumerismu považovala však přinejmenším za oprávněnou. Mimo to ale upozornila, že i komerční tlak může v určitých případech vést k obohacení kultury trávením volného času. Názor, že nedostatky v zásobování jenom zesilují konzumní orientaci a vedou k fetišizaci spotřebního zboží, zastával ještě koncem 70. let dokument Charty 77 „Teze o spotřebě“, sestavený kolektivem autorů v čele s Vladimírem Kadlecem a Jaroslavem Sukem – srov. BLANKA ČÍSAŘOVSKÁ, VILÉM PREČAN (edd.), *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, svazek 1: 1977–1983, Praha s. 250–259 (č. 106).

40 M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 37.

41 B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 141: „Masová kultura představuje dnes nejrozšířenější cestu kultury k lidem; byť její podoba je velmi rozporná, je zároveň nejrealnějším nástrojem růstu kulturní úrovně mas. Bez procesu zmasovění činnosti volného času i hodnot s nimi spojených by vrcholný humanistický ideál všestranného člověka zůstal pouhou frází.“

42 Podle A. V. Mjalkina ukázal výzkum Sibiřského oddělení Akademie věd SSSR, že úředníci a členové brigád v SSSR věnují čtyřikrát více času na vlastní vzdělávání, dvakrát více času na četbu umělecké literatury, pětkrát více času na veřejnou činnost a třikrát více času na divadlo a biograf než běžní pracující – A. V. MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsestoronoje razvitie ličnosti*, s. 28–29. Podobně velké naděje na zvýšení kulturní úrovně trávením volného času vkládali do brigád socialistické práce i v NDR. Srov. například projev sekretáře pro kulturu oborového vedení SED Wismut Gerharda Winklera na Kulturní konferenci v roce 1960 – *Kulturkonferenz 1960. Protokoll der vom Zentralkomitee der SED, dem Ministerium für Kultur und dem Deutschen Kulturbund vom 27. bis 29. April 1960 im VEB Elektrokohle, Berlin, abgehaltenen Konferenz*, Berlin 1960, s. 80–89, nebo na s. 123–128 projev Martina Nagela, vedoucího socialistické brigády Nikolaj Mamaj v elektrochemickém kombinátu Bitterfeld.

dokáže změnit preference ve formách trávení volného času směrem k větší oblibě „vysoké kultury“. Rozpory ve vztahu k otázce konzumu a masové kultury mohly vést v roce 1968 i k jistým nepochopením mezi západním levicovým hnutím a domácími reformisty. Je třeba však konstatovat, že kritika konzumerismu začala zejména do mladé generace pronikat poměrně rychle.

Postoj k masové zábavě se postupně na počátku 70. let měnil i u východoněmeckých teoretiků, kteří začali klást na relaxační zábavu podstatně větší důraz než předtím. Lze předpokládat, že i v tom se odrážela postupná výměna Waltra Ulbrichta za Ericha Honeckera. Ta asi hrála roli i v již zmíněném prudkém nárůstu zájmu o sport jako formě trávení volného času, který se stal pro NDR typický. I v Československu se v 70. letech více zdůrazňovala relaxační úloha volného času s postupným vyprazdňováním představ o klíčovém významu rozvíjení vlastní osobnosti.⁴³

Stejně jako čeští reformističtí sociologové s realistickou strýzlivostí přistupovali k otázkám konzumu, uvažovali podobně umírněně i o preferenci kolektivních forem trávení volného času. Velké úspěchy kulturních center při trávení volného času v Sovětském svazu spojil například Radoslav Selucký ve zmiňované studii *Člověk a jeho volný čas* zcela prozaicky se zoufalou bytovou situací, která výrazně zvyšovala atraktivitu zážitků mimo vlastní domov. Navíc poukázal na skutečnost, že v realitě tzv. komunálek, kde žilo několik rodin společně v jednom bytě, zároveň stagnovalo v SSSR vybavení domácností různou spotřební elektronikou, například magnetofony či televizory. Zlepšující se životní úroveň i bytové podmínky naopak podle Seluckého vedly k většímu trávení volného času v rodinném kruhu doma. Další rozvoj kolektivního trávení volného času očekával až při rozvoji výroby pro rozvoj člověka, což ale představovalo zřetelně hudbu budoucnosti.

Logickým důsledkem těchto postojů bylo odmítnutí vnějšího nátlaku ve prospěch „vyšších“, tedy aktivních a kolektivních, forem. Změnu návyků podle

43 Srov. BLANKA ČINÁTLOVÁ, *Invaze barbarů do české kultury: Antropologický rozměr domácího umění*, in: Tesilová kavalérie. Popkulturní obrazy normalizace, (edd.) Petr A. Bílek, Blanka Činátlová, Příbram 2010, s. 154–165. Autorka cituje z dobové publikace MIROSLAVY ŠOLCOVÉ *Socialistický způsob života*, Praha 1979. I nadále je Šolcovou sebevzdělávání vnímáno jako jedna z nejvíce žádoucích činností v rámci volného času. Chybí však víra, že by mohlo kreativní rozvíjení osobnosti volný čas zcela pohltil. Rozdíl souvisí také s odlišným vymezením volného času – zatímco v 60. letech se fyziologické pochody jako spánek z volného času obvykle vyřazovaly, M. Šolcová vnímala spánek jako organickou (a významnou) součást volného času.

Seluckého mohla zajistit jedinečně změna základních podmínek života,⁴⁴ především uspokojení materiálních potřeb, tedy parametr, v němž zatím podle jeho názoru stávající režim v Československu značně zaostával. Přesto však uznávali i reformisté jistou hierarchii způsobů trávení volného času, stejně jako například již tolikrát zmíněný Dumazedier. Při jejich prosazování však nechtěli sahat k nějaké manipulaci člověka a věřili spíše v logiku vývojových proměn.

Diskuse o společenských dopadech rozšiřování volného času a zejména nutnost reagovat na nové požadavky vedly v první polovině 60. let také k přehodnocování pojetí osvětové práce, především hledání nových metod i jejího vlastního obsahu. Již dříve se ukazovalo, že tíživé dědictví a některé stále platné stereotypy z konce 40. a první poloviny 50. let jsou nadále neudržitelné; tehdy totiž osvětová činnost naprosto degradovala na masovou agitaci a ideologickou propagandu, která prorůstala snad všechny oblasti veřejného a společenského života.⁴⁵ S tím rychle upadaly kvalifikační nároky na osvětového pracovníka, což působilo destruktivně také na společenskou prestiž tohoto oboru, který byl těsně spjat s národně uvědomovací činností od konce 19. století.⁴⁶ Míra diskreditace osvětové činnosti, pocítovaná v 60. letech jako „krize osvěty“,⁴⁷ vedla nejen ke snahám o obsahovou proměnu, ale také o proměnu terminologickou. Pojem „osvěta“ začal být opouštěn a postupně nahrazován pojmem „kulturně výchovná práce“, pejorativně vnímaný „osvětář“ se nyní stával „kulturně výchovným pracovníkem“. Podobně vyprázdněný pojem „lidová umělecká tvořivost“ byl zaměněn za „ama-

44 R. SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas*, s. 156: „Je-li člověk subjektivně spokojen a šťasten v podmínkách objektivně neúčelného a nesmyslného využívání volného času, řešení nespočívá v tom, že jeho život změně někdo zvenčí. Řešení spočívá pouze v takové změně sociálních, pracovních, kulturních a hmotných podmínek, z nichž vyroste jeho subjektivní potřeba lépe využívat volný čas a jeho jiná subjektivní představa o spokojenosti.“ Tomu možná odpovídal i požadavek M. Švigové, aby se na způsoby trávení volného času nepůsobilo přímo direktivně, ale „zprostředkovaně“. M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 71, se přiklání k pojetí volného času, které nazvala „realistickým“ a které podle něj vnímá volný čas dialekticky. Obsahuje pozitivní stránku i upozornění na možnost jeho promarnění. Proto se tito realisté, mezi něž počítala i J. Dumazediera, snaží „působit na společnost tak, aby se společnost co nejvíce zajímala o kladné využití volného času“, s. 41.

45 K tomu JIŘÍ KNAPÍK, *Únor a kultura (Sovětižace české kultury 1948–1950)*, Praha 2004, s. 300–314.

46 Panoramatický přehled vývoje osvěty podal ZDENĚK JÍROVÝ, *Osvětou k svobodě. Jedna z cest české kultury k současnosti*, Praha 2005.

47 VLADIMÍR JURÍK, *Je osvěta v krizi? K funkcím kulturně výchovné práce v moderním světě*, Praha 1966.

térskou uměleckou činnost“.⁴⁸ Příznačně se tyto změny odrazilily ve změně názvu tradičního oborového časopisu *Osvětová práce*, který v roce 1967 přijal pojmenování *Neděle – Časopis pro kulturu a volný čas*.

Dobové diskuse se jen pozvolna oprostovaly od jednostranného výchovného pojetí osvětové práce, k němuž ostatně inklinovaly zejména státní orgány. Tento trend podporoval také rychlý nástup televize jako masového komunikačního prostředku. Začaly se zdůrazňovat další možnosti práce osvětových pracovníků; ti měli kromě přípravy podmínek pro kulturní formy zábavy zejména učit lidi vhodně zacházet s jejich volným časem, zvláště pak rozšiřovat snahu o sebevzdělávání.⁴⁹ Někteří osvětoví pracovníci zdůrazňovali novou roli osvěty právě v oblasti mimoškolního vzdělávání, avšak v širším pojetí, což poněkud snižovalo její primární politickou a propagandistickou funkci. Toto vzdělávání nemělo být motivováno zvyšováním kvalifikace, ale především snahou o rozšiřování obecného rozhledu jedince ve vědě, technice a umění. To zahrnovalo také podporu zájmové činnosti. Právě vyvažování jednostrannosti moderního člověka bylo chápáno jako vlastní poslání osvětové činnosti v rámci kulturní revoluce.⁵⁰ Jednotlivé prvky pak byly rozvinuty v obecnější tezi o aktivním přispívání k „výchově k volnému času“: podněcovat k zájmové činnosti, seznamovat s možnostmi volného času, systematicky vést lidi k samostatné realizaci volného času a upozorňovat na jeho rizika.⁵¹ Ozývaly se však i varovné hlasy před jednostranným „módním“ vyzdvihováním mimoškolního vzdělávání nebo podpora zájmové činnosti jako hlavního pole působnosti osvěty. Ludvík Pacovský v *Osvětové práci* v této souvislosti zdůraznil, že „náš život není – a asi nikdy nebude – jenom životem příjemných věcí. Existují závažné úkoly, které musíme plnit, ať se to líbí nebo nelíbí. A tyto úkoly přirozeně nikdo nevezme ani osvětě. Myslím, že jde pouze o jediné: činnost zájmovou a ostatní skloubit (...) nestavět je do protikladu.“⁵² Celkově během 60. let pozorujeme určité rozvolnění pojmu „osvěta“ a určitou inklinaci k podpoře nejširších forem zájmové činnosti. Jasně

48 Občas se ozývaly hlasy ukřivděných osvětových pracovníků, kteří v nadsázce požadovali důsledné přejmenování institucí (Osvětový ústav, osvětové besedy apod.) a legislativních norem (osvětový zákon) – V. POKORNÝ, *Údery pod pás*, *Neděle* 1/1967, č. 19, s. 1.

49 *Osvětová práce* 17/1963, č. 12, s. 226.

50 ČESTMÍR KNOBLOCH, *Naladit na vlny zájmu!*, *Osvětová práce* 19/1965, č. 16, s. 3.

51 Srov. Z. KADLECOVÁ, *Vzdělávání a volný čas*, s. 664.

52 LUDVÍK PACOVSKÝ, *Drobné příspěvky k likvidaci likvidátorů*, *Osvětová práce* 19/1965, č. 9, s. 6.

to vyjadřovala programová úvaha prvního čísla časopisu *Neděle*: „Člověk musí mít oprávněný pocit, že o svém volném čase a jeho využití rozhoduje naprosto svobodně. Na druhé straně ovšem ani společnosti nemůže být lhostejné, jak lidé svůj volný čas tráví.“ Role osvětových pracovníků byla spatřována především ve vytváření nabídky vhodných příležitostí k trávení volného času a v jakési „kolektivizaci“ individuálních zájmů.⁵³

Volný čas a jeho limity

Diskuse sociologů reagovaly na změny, ke kterým od druhé poloviny 50. let v oblasti pracovního a volného času docházelo, a na snahy státních orgánů o jeho regulaci. Rozsah volného času ekonomicky aktivních lidí se odvíjel a odvíjí pochopitelně především od rozsahu pracovní doby. Vývoj tohoto ukazatele v 50. letech a částečně i pro další období nedávno shrnul Jakub Rákosník a jeho rozbor může být východiskem i pro naše potřeby.⁵⁴ Rákosník především připomíná, že Československo patřilo k prvním státům na světě, které (při šesti pracovních dnech) uzákonily osmihodinový pracovní den. Jenže budovatelské nadšení po skončení druhé světové války další zkracování zastavilo.

Až v roce 1956 došlo na základě zákona č. 45/1956 Sb. z. ke zkrácení celkové pracovní doby z 48 na 46 hodin týdně.⁵⁵ Rok 1960, v němž vrcholily chruščovovské optimistické vize, přinesl slib dalšího nezanedbatelného snižování pracovní doby. Dokládal to nejen text nové, tzv. socialistické ústavy, který tuto problematiku zmiňoval dokonce na dvou místech, ale i celostátní konference KSČ z června toho roku. Konkrétně se mělo jednat o pokles z 46 na 42 hodiny týdně.⁵⁶ Projekt se krátce poté začal experimentálně ověřovat na různých pracovištích, především

53 *Tak tedy Neděle*, Neděle 1/1967, č. 1–2, strana obálky.

54 JAKUB RÁKOSNÍK, *Sověťizace sociálního státu. Lidově demokratický režim a sociální práva občanů v Československu 1945–1960*, Praha 2010, s. 232–239.

55 Pracovní doba mladistvých byla zkrácena na 36 hodin týdně. Navíc se do pracovní doby započítávala patnáctiminutová přestávka, což předtím platilo jen pro některá odvětví – M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 52.

56 Sovětský svaz si vytyčil v této době ještě smělejší plány. Program KSSS z roku 1961 sliboval ve stávajícím desetiletí pokles pracovní doby na 35 hodin týdně, při práci ve ztížených podmínkách dokonce pouze na 30 hodin týdně. N. S. Chruščov dokonce hovořil o blízké budoucnosti, kdy se bude pracovat jen 3 až 4 hodiny denně – srov. A. V. MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsestoronoje razvitiie ličnosti*, s. 3–4. S. G. Strumilin zejména ve spojitosti s elektrifikací průmyslu počítal se snižováním pracovní doby dělníků na 4 hodiny – S. G. STRUMILIN, *Cesty ke komunismu*, s. 15.

v preferovaných odvětvích průmyslu.⁵⁷ Průběh pokusů byl velmi ostře sledován a příslušné hodnocení pojednávalo i politbyro ÚV KSČ. Vzhledem k dobové atmosféře tvořila součást hodnotících materiálů i analýza způsobu využití volného času a zrovna tak byla tato problematika řešena i při podávání návrhů na zavedení experimentu v konkrétním odvětví nebo závodě. Snahu o zkrácení pracovní doby v širším měřítku však radikálně uťaly ekonomické obtíže na počátku 60. let. Celý projekt znovu ožil až v polovině 60. let.⁵⁸ Už Zákoník práce vydaný v roce 1965 naznačil snížení pracovní doby, když dosud platný rozsah označil za maximální. Realizaci zajistily dvě vyhlášky vydané v letech 1966 a 1968, které vedly ke zkrácení pracovní doby na 41,5 hodiny týdně na výrobních pracovištích. Na ostatních pracovištích se týdně mělo pracovat o hodinu více, pro pracovníky v podzemí byla naopak týdenní pracovní doba stanovena pouze na 40 hodin týdně. Právě v tomto období bylo také definitivně rozhodnuto, že zkrácení pracovní doby se promítne do zkrácení pracovního týdne na pět dní. Opatření bylo realizováno postupně v jednotlivých odvětvích výrobní i nevýrobní sféry. V některých odvětvích se navíc pracovní a volné soboty v určitém období střídaly. Zkrácení pracovního týdne se dotklo i škol, které přešly také na pětidenní model vyučování.⁵⁹ Právě zavedení volných sobot (uvažovalo se i o možných volných pondělcích) mělo na způsoby trávení volného času mimořádný dopad a výrazně přispělo například k dalšímu mohutnému rozvoji fenoménu chataření a chalupaření. Jakub Rákosník konstatuje, že na sklonku 50. let odpovídal rozsah týdenní pracovní doby poměrům jinde v Evropě, i když se pohyboval spíše na horní hranici obvyklého rozsahu.⁶⁰ Hospodářské obtíže na počátku 60. let vedly

57 Experimentu se zkracováním pracovní doby v průmyslu se zúčastnilo celkem 272 000 lidí – srov. A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1299. Jinou, kratší dobu měli zaměstnanci v hornictví. Vedení ROH se touto problematikou zabývalo mimo jiné během příprav VI. všedoborového sjezdu. Srov. Všeodborový archiv ČMKOS, Předsednictvo ÚRO, kart. 84, i. j. 439. Předsednictvo ÚRO 14. 10. 1966 – materiál „Pracovní doba a volný čas“.

58 Zkracování pracovní doby bylo podle českých badatelů z 60. let jediným možným prostředkem obnovení jednoty práce a života, tedy překonání odcizení.

59 Například Rakousko k této změně přistoupilo až v polovině 70. let – důvodem byl argument, že objem výuky se nemůže snížit, takže se zvětší počet vyučovacích hodin ve zbývajících pěti dnech.

60 Srov. J. RÁKOSNÍK, *Sovětzizace sociálního státu*, s. 238–239. Například v Rakousku byla týdenní pracovní doba kratší o hodinu, v SRN byla prakticky stejná jako v ČSR. K Rákosníkovým údajům lze dodat, že stejný počet pracovních hodin týdně vykazovalo i Polsko nebo Bulharsko, v NDR byla v roce 1957 pracovní doba zkrácena na 45 hodin týdně. Srov. Národní archiv (dále NA), f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 204–205, arch. j. 281/8. Rákosníkovu tezi o průměrnosti československých poměrů v kontextu vyspělých zemí potvrzuje i pro konec 60. let B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 109.

k jistému zaostávání za některými vyspělými státy, které však i nadále nebylo až tak výrazné.

Celkové penzum volného času ovšem neovlivňovala jen pracovní doba, ale i rozsah státních svátků (případně dnů pracovního klidu) a také zákonná dovolená. Faktor uznávaných svátků měl zejména v období před zahájením procesu moderní industrializace v 19. století dokonce klíčový význam. Velký rozsah svátků, na jejichž dodržování církev poměrně přísně dohlížela, představoval spolu s nedělním pracovním klidem výrazný limit pro celkový objem pracovní doby v období středověku i novověku. Ve 20. století v silně sekularizované společnosti rozsah svátků výrazně klesl a ani období po roce 1945 neznamenal změnu v tomto trendu. Jak konstatuje Rákosník, již v období 1945–1948 se sice zdůrazňovala potřeba odpočinku pro pracující a právo na odpočinek bylo zahrnuto mezi sociální práva zakotvená v Ústavě 9. května, přijaté v roce 1948, na straně druhé však převládala obava z dopadů zkracování objemu pracovní doby na výkonnost ekonomiky a její konkurenceschopnost. Zákon o úpravě svátkového práva z roku 1946 počítal s deseti svátky a šesti památnými dny, pro které měl platit režim nedělí. Jenže zákon zároveň umožňoval výjimky, pokud to vyžadoval hospodářský stav státu. Rok 1948 sice přinesl výměnu některých svátečních dnů za jiné, celkový počet svátků, při nichž se nepracovalo, však zůstal na deseti. Zákon z následujícího roku umožňoval, aby vláda přesunovala poměrně libovolně podle svých potřeb sváteční dny, jak však správně Rákosník uvádí, tato kuriózní možnost nebyla s ohledem na tradiční zvyklosti vládou využívána.⁶¹ Významnou změnu do oblasti státních svátků přinesl až zákon z roku 1951. Na jeho základě byl jako jediný státní svátek určen 9. květen jako den osvobození Československa Rudou armádou. Do práce se nechodilo ještě ve dnech pracovního klidu, za něž zákon uznával Nový rok, Velikonoční pondělí, Svátek práce 1. května, 28. říjen (nyní ale Den znárodnění) a dva svátky vánoční. Výrazně tak byl omezen především počet svátků spjatých s církevním kalendářem. Celkový počet dní, kdy se nepracovalo z titulu oslav svátků, tak klesl na sedm, což odpovídalo i rozsahu svátečních dní v Sovětském svazu. Redukce byla v duchu dobové rétoriky vysvětlena hospodářskými zájmy státu a snížený počet dnů svátečního volna se udržel i v následujících desetiletích.

61 Kpřesunům však docházelo: například po svátečním dni, který připadl na pátek, bylo volno v sobotu a v neděli se pracovalo. K tomu došlo například v roce 1964, kdy připadl 1. květen na pátek a v následujícím roce, kdy na pátek připadl Nový rok. Rozhodnutí o přesunu bylo uveřejněno ve sbírce zákonů jako vyhláška ÚRO č. 14/1964 Sb. Odbory však pouze odkazovaly na rozhodnutí vlády uskutečněné z jejich podnětu.

Pokud se týká dovolených, Jakub Rákosník konstatuje především postupnou likvidaci některých stavovských privilegií v této oblasti, s výjimkou zvýhodňování osob pracujících v dolech a mladistvých. Základní výměra dovolených se pohybovala v 50. letech na úrovni dvou týdnů dovolené ročně s tím, že vedle horníků a mladistvých se výhodám delší dovolené těšili také lidé zaměstnaní dlouhodobě ve stejném podniku, což sloužilo jako nástroj proti fluktuaci pracovníků vnímané jako závažný problém. I když je v tomto ohledu velmi problematické srovnávání situace s poměry v západoevropských zemích, kde zůstával rozsah dovolených velmi diferencovaný podle jednotlivých profesí a podniků, Rákosník konstatuje, že v průměru se situace v dovolených od západního standardu příliš neodlišovala. Na rozdíl od západní Evropy však v průběhu 50. let rozsah dovolené nestoupal.⁶²

Celkově by tedy bylo možné konstatovat, že rozsah pracovní doby českých pracujících v 50. a 60. letech víceméně odpovídal poměrům běžným na Západě, i když do určité míry začalo jeho zkracování později zaostávat. Tento závěr, vzniklý především na základě údajů z normativních pramenů, je však nutné poněkud problematizovat a upozornit zde na rozsáhlý problém s vysokým počtem přesčasů. Řada výzkumů zjišťovala, že lidé dávají přednost přesčasové práci před zvětšením objemu volného času, aby si tak vylepšili svoji sociální pozici a získali prostředky na exkluzivnější průmyslové zboží dlouhodobé spotřeby. Za dobový problém byly považovány i snahy pracujících zvyšovat počet přesčasových hodin i v případech, že to práce nevyžadovala. To třeba vyčítá svému řidiči v populární filmové komedii *Florenc 13.30* (1957) autobus. Nad vysokým počtem přesčasových hodin připadajících na pracovníka a rok v Československu se pozastavoval koncem 50. let i Mezinárodní úřad práce.⁶³ Reformní ekonomové navíc později upozorňovali, že vyšším množstvím přesčasů výrazně narůstají mzdy, aniž by

62 V SSSR v optimistickém období přelomu 50. a 60. let počítali s nárůstem dovolených na tři týdny ročně, v delším časovém horizontu až na jeden měsíc – A. V. MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsestoronnoje razvítie ličnosti*, s. 13. Na Západě se pak objevovaly vize, že pracovní doba se bude stále zkracovat. Pro budoucnost se již v roce 1958 uvažovalo například o rozsahu 4 až 5 hodin pro 4 až 5 dní v týdnu – WALTER DIRKS, *Die freie Zeit. Problemen der Freizeit in der Industriegesellschaft. Sechstes europäisches Gespräch in der Engelsburg Recklingshausen*, Köln 1958, s. 21.

63 Srov. NA, f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 287–288, arch. j. 371/9. Mělo se jednat o 240 hodin ročně! V nepřetržitých provozech se v roce 1956 pracovalo průměrně až 56 hodin týdně, v dolech 48 hodin týdně. V dopravě podíl přesčasů na pracovní době dosahoval 11,5% a v průmyslu a stavebnictví kolísal mezi 6% až 7%. – sv. 104, arch. j. 121/4.

došlo k odpovídajícímu zvyšování produkce.⁶⁴ Velmi rozšířeným jevem zejména u některých profesí bylo provádění prací ve vlastní režii v mimopracovní době, tzv. melouchy.⁶⁵ Sociologové upřednostňování růstu spotřeby zboží a služeb před růstem objemu volného času vysvětlovali nedostatečnou saturací obyvatelstva v oblasti některých životních potřeb (například u bydlení) a přetrvávající strukturou rodinných vydání, v nichž jednoznačně dominovaly nutné výdaje na potraviny a nápoje.⁶⁶

Skutečný volný čas také omezoval ještě v druhé polovině 50. let vysoký počet tzv. kovorolníků, tedy lidí, kteří vedle zaměstnání provozovali při svých domech i malé zemědělské hospodářství (vlastnili kus pole a drobné domácí zvířectvo).⁶⁷ I u nich byl samozřejmě volný čas prakticky neznámou kategorií, podobně jako u lidí, kteří si svépomocí stavěli svůj dům.⁶⁸

V celkovém objemu pracovní doby nebyl reflektován ani velký rozsah formálně dobrovolné pracovní činnosti. I když rozsah různých brigád v druhé polovině 50. a v 60. letech ve srovnání s předchozím obdobím poněkud klesal, přesto zabíral i nadále u některých skupin nemalou část času mimo řádnou pracovní dobu. Výrazně se to projevovalo zejména u studující mládeže, kde v rámci zdůrazňovaného „spojení školy s praxí“ nabyl na přelomu 50. a 60. let ohromných rozměrů. Nadále běžným jevem byla i vynucovaná účast na brigádách při některých sezónních zemědělských pracích (sklizeň a zavádění chmelu, okopávání a sklizeň brambor či řepy apod.).

64 Část dělníků naopak odmítala snižování pracovní doby ve druhé polovině 60. let jako útok na pracovní normy, a tedy i na možnosti jejich výdělku. Reagovali tak na požadavek, aby zkrácení pracovní doby nevedlo ke snížení celkové produkce. Někteří dokonce požadovali, aby v případě zachování objemu produkce dostávali plat za každou druhou volnou sobotu – srov. JAN DOLEŽAL, JOSEF KMONÍČEK, JIŘÍ KOUŘÍLEK, *Druhých patnáct poválečných let. Z dějin n. p. Transporta Chrudim 1961–1975*, Hradec Králové 1984, s. 60.

65 K rozvoji „melouchaření“ nebo „fušerství“ po roce 1953 PAVEL MAREK, *České živnostnictvo 1945–1960. Likvidace živnostníků, řemeslníků a obchodníků v českých zemích*, Brno 2006, s. 182–183.

66 A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 19–20.

67 K vysokému podílu kovorolníků A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 19–20. Problém kovorolníků byl opět výrazný zejména v rychle se industrializujících regionech, například na Slovensku. Kovorolníci přítom v některých lokalitách významně přispívali k udržení produkce v zemědělství.

68 Srov. HANA PELIKÁNOVÁ, *Bydlení jako norma a jako životní strategie v normalizačním Československu*, in: *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*, (ed.) Miroslav Vaněk, Praha 2009, s. 284–326. I když uváděné příklady pocházejí až ze 70. a 80. let, dopady stavby svépomocí na volný čas stavebníka vypadaly podobně i v předchozích desetiletích.

U části obyvatelstva představoval závažný problém i rozsah „dobrovolné“ veřejné činnosti. Antonín Červinka dokonce jako příklad předčasného směšování pracovního dne s volným časem, neodpovídající současnému stupni vývoje, označil tendenci řízení důležitých ekonomických provozů v rámci mimopracovní činnosti.⁶⁹ Filozof Jiří Cvekl v této souvislosti uvažoval přímo o „znehodnocování času“; kromě nízké úrovně dopravy a služeb upozorňoval na negativní vlivy, jako je „preorganizovanost společenského života, neefektivní studování, opakování stále stejných informací při různých příležitostech, formální vyzývání k diskusím, které nic neřeší“.⁷⁰

Naopak spíše minoritní význam v československé společnosti měl fenomén dvojího zaměstnání. Přesto ho nelze zcela přehlédnout. Jeho závažnost v podmínkách tehdejšího SSSR zdůraznil v roce 1967 Boris Andrejevič Grušin, podle jehož výzkumů mělo vedlejší pracovní činnost celkem 6,4% dotázaných mužů a 4,4 % žen. V Moskvě však byl podíl lidí s dvojitým zaměstnáním mnohem výraznější a činil 10,9% respondentů.

Nelehký úkol spojit zkrácení pracovní doby současně s prudkým růstem produkce mělo vedle masivního nasazení vědy a techniky (především automatizace) pomoci řešit i rozšiřování směnného provozu v závodech. I přes značnou propagandistickou podporu však tato snaha narazila na řadu překážek. Práce na směny měla nepříznivé dopady na fyziologický stav pracovníků (a tím na jejich produktivitu práce). Navíc budila u řady lidí odpor, protože zásadně komplikovala rodinné soužití. Ani z hlediska snah o ovlivňování způsobů trávení volného času nebyla výhodným opatřením, protože si vynucovala nutné rozšíření doby působení různých institucí (například prodloužení vysílací doby televize, rozšíření nabídky divadel a kin o dopolední představení pro dospělé apod.)⁷¹

Za samostatnou kapitolu lze považovat vývoj zaměstnanosti, především v případě žen, jichž jen minimum zůstávalo v domácnosti. Jak si přitom ještě dále ukážeme, přechod do zaměstnání pro ně často znamenal naprostou likvidaci volného času.

Zvětšování objemu volného času podle dobově optimistických představ měl zajistit prudký rozvoj vědy, označovaný pojmem vědeckotechnická revoluce.⁷²

69 Srov. A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1293.

70 JIŘÍ CVEKL, *O smysl volného času*, Neděle 1/1967, č. 14, s. 3.

71 Srov. VÁCLAV SOVA, JOSEF TOMAN, *Některé problémy bytové výstavby*, Nová mysl 15/1961, č. 1, s. 93–102.

72 Srov. RADOVAN RICHTA a kol., *Civilizace na rozcestí*.

I proto Milada Švigová jednu z kapitol své knihy nazvala příznačně *Věk vědy a volného času*. Automatizace a kybernetizace přitom nejen měly rozšířit prostor lidského volna, ale také přinášely změny v charakteru práce, které se měly odrazit i v charakteru trávení volného času. Od populace, v níž se zhruba čtvrtina všech pracujících zabývá nějakou formou vědy,⁷³ se očekávala i větší preference vysoce kulturních forem trávení volného času.⁷⁴ Na druhé straně to předpokládalo odmítnutí volného času pro odreagování od běžné pracovní činnosti a naopak akceptování postupného prolínání volného a pracovního času, resp. rušení antagonismu obou pojmů.⁷⁵

Jako klíčový problém se velmi často ukazoval rozsah nutných činností zahrnovaných do mimopracovní doby. Ty totiž v mnoha případech zabíraly v českých podmínkách v komparaci s vyspělými západními státy neobvykle hodně času. Výrazně se to projevovalo například v době cesty do zaměstnání. Například v roce 1956 plných 31,2% zaměstnanců muselo dojíždět vlakem či autobusem a průměrná vzdálenost v případě vlaku byla 25 km a u autobusů 10 km.⁷⁶ Zvlášť problematická se jevila situace v některých rychle se industrializujících regionech, které nabíraly zaměstnance ve velmi širokém okolí. Například materiál z roku 1956 hovořil o množících se případech chronické únavy u pracovníků železáren ve Vítkovicích a Trinci, k nimž přispívala i skutečnost, že někteří ze zaměstnanců dojížděním strávili až 5 hodin denně.⁷⁷ Situace se přitom zlepšila

73 Proslulý prokomunisticky orientovaný britský historik a teoretik vědy J. D. Bernal odhadoval, že čtvrtina všech pracujících se bude věnovat vědě již v roce 2000. K dobovým předpokladům rozvoje vědy a jejího stále většího prolínání do každodenního života srov. IVAN MÁLEK, *Otevřené otázky naší vědy. Boj novoboe se starým v dnešní naší vědě II.*, Praha 1966. Problematiku rozvoje kybernetiky s vizemi volného času v budoucí komunistické společnosti se dotkl také ARNOŠT KOLMAN, *Všehy do budoucna*, Praha 1962, 202 s.

74 O. KLEIN, *Vědeckotechnická revoluce a životní sloh*, s. 248, který se zamýšlel nad otázkou, jak prosadit žádoucí formy trávení volného času, aniž by lidé měli pocit manipulace, doporučoval jakousi nepřímou cestu, tedy podporu vzdělání. To pak mělo iniciovat změny v trávení volného času. Vzdělání jako velmi významný faktor pro proměnu forem trávení volného času vnímali i někteří západní sociologové jako Jean Fourastié.

75 Podle Blanky Filipcové moderní technika umožňovala díky novým přístrojům zkrácení pracovní doby, ale zároveň vytvářela „nový druh únavy pracovní síly, nárokuje si větší odpočinek“ a kladla větší nároky na pracovní sílu – B. FILIPCOVÁ, *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*, s. 255.

76 NA, f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 204–205, arch. j. 281/8. Průzkum v SSSR ukazoval, že například 12,3% Moskanů stráví dojížděním více než 2 hodiny denně – srov. B. A. GRUŠIN, *Svobodnoje vremja*, s. 49.

77 NA, f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 104, arch. j. 121/4.

jen velmi pomalu, což souviselo i s velmi špatnou bytovou situací ve významných průmyslových centrech.⁷⁸

Podobně omezující faktor pro možnosti kulturního trávení volného času obyvateli malých obcí představovalo dopravní spojení do střediskových obcí či okresních a krajských měst, resp. jeho jednostranná orientace na cesty do zaměstnání. Z šetření Výzkumného ústavu výstavby a architektury provedeného v polovině 60. let vyplynulo,⁷⁹ že dopravní vztahy byly řešeny především s ohledem na dopravu do zaměstnání. Celkově byla shledána neuspokojivá úroveň dopravního spojení za účelem návštěvy kulturních a společenských zařízení, tedy jak ve večerních hodinách všedních dnů, tak v sobotu odpoledne a po celou neděli. Řešení byla hledána nikoli v posilování řádných spojů (což by vedlo k hospodářským ztrátám), ale spíše ve vypravování jednoúčelových autobusových spojů na konkrétní kulturní podniky.⁸⁰ Toto přístup se jevil jako vhodný pouze v okruhu do 20 km od kulturního střediska, stále více jej navíc podvazovalo rozšiřování vlastnictví osobních vozidel.

Hlavní zátěž však představovala péče o domácnost a o výchovu dětí zejména v souvislosti s rychle se zvyšujícím procentem zaměstnaných žen. Je třeba říct, že problematika volného času měla kvůli nerovnostem v rozsahu péče o domácnost a děti jednoznačný genderový rozměr. Šetření Státního úřadu statistického zjistilo, že zatímco volný čas v případě dělníků v roce 1961 dosahoval v průměru celkem 16,1 % celkové doby života, u dělnic to nebyla ani polovina – konkrétně jen 7,7 %.⁸¹ Pokud se týkalo péče o domácnost, té věnovaly ženy plných 35,5%,

78 V SSSR se v této souvislosti spekovalo o nutnosti zastavení růstu velkých měst a vytváření satelitních měst s rychlejším přístupem na pracoviště – A. V. MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsestoronoje razvitie ličnosti*, s. 31; B. A. GRUŠIN, *Svobodnoje vremja*, s. 71–72.

79 Průzkum dopravní obslužnosti s ohledem na využívání kulturních zařízení proběhl v okresech Louny, Beroun a Tachov – srov. MILAN HROMÁDKA, *Úloha dopravy v uspokojování kulturních potřeb*, Osvětová práce 18/1964, č. 25, s. 446–447.

80 V této souvislosti se začalo uvažovat o zavádění individuální hromadné dopravy, tzv. linkových taxíků.

81 Výzkum v NDR, konkrétně v Lipsku v 60. letech, ukazoval poněkud lepší situaci, přesto i podle něj měli muži podstatně více volného času než ženy. Jestliže na muže připadalo denně 3,1 hodiny volného času, u žen se jednalo jen o 1,8 hodiny – srov. KLAUS NEUMEISTER, *Keine Zeit mehr für die Freizeit? Eine medizinische Betrachtung über Arbeit, Freizeit und Erholung*, Berlin 1966, s. 24. Srov. W. POLTE, A. MARQUARDT, *Unsere Freizeit. Anregungen und Ratschläge für die Familie*, s. 11. Podobně vyhlížela i situace v SSSR, kde zaměstnané ženy podle průzkumů trávily péči o domácnost a výchovu dětí více než dvojnásobek času než muži – A. V. MJALKIN, *Svobodnoje vremja i vsestoronoje razvitie ličnosti*, s. 24.

kdežto u mužů pouze 9,8%, tedy necelou třetinu času žen.⁸² Podobně propastné rozdíly ale nebyly jen českou nebo československou specialitou, difference platily ve sledovaném období například i v sousedním Rakousku. Zapojování mužů do domácích prací probíhalo jen velmi pomalu, i když se o něm již koncem 50. a zejména v 60. letech hojně mluvilo.⁸³

Někteří však přerozdelení domácích prací mezi muže a ženu považovali za pouhé východisko z nouze.⁸⁴ K osvobození ženy z pozice „domácí otrokyně“⁸⁵ měl posloužit především rychlý rozvoj služeb pro domácnost i rozvoj prodeje různých přístrojů a zboží usnadňujícího a urychlujícího jednotlivé nutné domácí činnosti. Právě v této oblasti však konečné výsledky ani vzdáleně nepřipomínaly původní velkolepé sliby. Racionalizace práce v domácnosti a převedení některých činností (výchova dětí, stravování apod.) mimo domácí provoz dlouhodobě rozpracovávali v západních zemích především levicoví teoretikové, inspirovaní nejen technologickými inovacemi USA, ale v mnoha ohledech především sovětskými plány.⁸⁶ Již

82 A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 18. Červinka řadil manuální práci v domácnosti do mimopracovních činností, zatímco výchovu dětí do volného času, což jiní badatelé, například Milada Švígová, opakovaně problematizovali. Poněkud odlišné údaje o rozsahu volného času mužů a žen uvádí R. SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas*, s. 86, který přitom vychází ze stejného šetření. I zde je však rozdíl v neprospěch žen jasně patrný.

83 Kupodivu zvyšování podílu mužů na domácích pracích odmítla ve své studii M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 57. Podle ní by větší účast mužů na provozu domácnosti mohla brzdit společenský rozvoj. Východisko viděla spíše v rozvoji služeb, techniky apod. Naopak jednoznačně ho požadovali sovětské sociologové, kteří zmiňovali i nutnost zapojení dětí do domácích prací – srov. B. A. GRUŠIN, *Svobodnoje vremja*, s. 72–73. Podobně po zrovnoprávnění mužů a žen volala B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 120.

84 Srov. L. HÁKOVÁ, A. SVAROVSKÁ, *Socialismus a ženy*, Nová mysl 15/1961, č. 3, s. 309–320; A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1298. Blanka Filipcová poukazovala na skutečnost, že rovnoměrné (nebo alespoň rovnoměrnější) rozdělení domácnosti se objevuje v rodinách, kde žena má vysokoškolské vzdělání. Tyto ženy obvykle mívaly za partnery rovněž vysokoškolsky vzdělané muže s vyšším společenským postavením. Využívání jejich času pro práci v domácnosti považovala za velkou ztrátu. Zároveň podle ní nebylo možné řešit problém jako v minulosti najímáním pomocnic do domácnosti. V socialistické společnosti tomu bránily „principiální důvody“, ale i v západních zemích podle jejího postřehu zájem o toto zaměstnání výrazně klesl. Řešením proto bylo jediné maximální zracionalizování práce v domácnosti a modernizace domácnosti ve všech ohledech – B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 116–120.

85 Tento výraz používal Lenin v práci *Velká iniciativa*, kde zároveň tvrdil, že drobné domácí hospodářství ženu „deptá, rdousí, otupuje, ponižuje“. Podle jeho názoru se jednalo o práci „barbarsky neproduktivní, malichernou, otupující a ubíjející“.

86 K této problematice MARTIN FRANC, *Technokratické tendence v bytové kultuře 20. a 30. letoch 20. století*, in: *Technokracie v českých zemích (1900–1950)*, (edd.) Jan Janko, Emilie Těšínská, Praha 1999, s. 177–195.

koncem 40. let byly představy o novém typu domácnosti přetvořeny mimo jiné do podoby kolektivních domů („koldomů“). Velmi ambiciózně se rozvíjela síť uzavřeného veřejného stravování (závodní jídelny, školní jídelny). Důležitým impulsem zejména pro rozvoj závodního stravování bylo období okupace. Struktury vzniklé v této době dále rozvíjely odborové organizace, které v prvním období po druhé světové válce závodní stravování organizovaly.⁸⁷ Síť závodních a školních jídelen však až na výjimky zajišťovala pouze polední stravování a na zaměstnané ženě dále zůstala příprava snídaně a večeře. Jejich přípravu měla usnadňovat široká paleta různých polotovarů či přímo hotových jídel, kupovaných v prodejnách, ani v tomto ohledu se však nepodařilo původní plány naplnit. Výzkumníci v této souvislosti poukazovali na skutečnost, že ženy význam a cenu úspory času při domácím hospodaření podceňují. Přežíval také názor, že jídlo připravené za pomoci polotovaru nebo konzervy je druhořadé, a trvalý příklon k podobným technologickým postupům považovala většina společnosti za symbol nedostatečné péče hospodyně. Nezanedbatelným způsobem však rozšíření polotovarů a hotových jídel limitovala jejich poměrně vysoká cena a v řadě případů i nízká kvalita.⁸⁸ I u rozšíření různých domácích spotřebičů, „malých matčiných pomocníků“⁸⁹ působila zejména zpočátku brzda v podobě vysokých cen, situace se však zejména v druhé polovině 50. let výrazně změnila. Ve vybavení spotřebiči, jako byly například pračky nebo ledničky, Československo na konci 50. let předčilo i některé srovnatelné západoevropské státy, například Rakousko. Přesto i na sklonku 60. let vnímali někteří odborníci situaci ve vybavení přístroji pro domácnost jako stále neuspokojivou,⁹⁰ jiní (například Blanka Filipcová a filozof Jiří Cvekl) navíc poukazovali na limity příspěvku domácí mechanizace při zvětšování objemu individuálního volného času; vzhledem k tomu, že se tak člověk stával závislým na řadě spotřebičů, jež nedokonale ovládal, musel počítat také s časem nutným na jejich obsluhu a údržbu a opravy.⁹¹ Nechy-

87 Srov. MARTIN FRANC, *Komise pro zásobování pracujících z pohledu fondu ve Všeodborovém archivu*, in: Semináře a studie Výzkumného centra pro dějiny vědy z let 2002–2003, (ed.) Antonín Kostlán, Praha 2003, s. 675–687.

88 MARTIN FRANC, *Řasy, nebo knedlíky? Postoje odborníků na výživu k inovacím a tradicím v české stravě v 50. a 60. letech 20. století*, Praha 2003, s. 142–144.

89 K této problematice v SRN například ARNE ANDERSEN, *Der Traum vom guten Leben. Alltags- und Konsumgeschichte vom Wirtschaftswunder bis heute*, Frankfurt am Main-New York 1999, s. 90–125.

90 Srov. M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 57.

91 B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 118; J. CVEKL, *O smyslu volného času*, s. 3.

běly ani hlasy, že důraz na vybavenost domácností různými spotřebiči oživuje ve společnosti maloměšťácké přežitky.⁹²

Velkolepé představy panovaly o rozvoji různých služeb při péči o domácnost, i zde však jako v případě polotovarů a hotových jídel realita vyhlížela poněkud odlišně. Kvalita služeb často zaostávala a v mnoha případech byly pro běžné rodiny cenově prakticky nedostupné. Většina manuální práce v domácnosti tak musely ženy i nadále vykonávat především samy.⁹³

Rozpačitě dopadly i snahy vylepšit fungování maloobchodní sítě. Některé experimenty, jako například tzv. nákup do tašky, se příliš neosvědčily, výrazněji se nerozvinula ve srovnání například se SRN ani zásilková služba. Jako slepá ulička se ukázalo i spoléhání na rozvoj prodejen fungujících na bázi automatů. Obrovského boomu se ale dočkaly samoobsluhy, zaváděné v Československu od roku 1955, které skutečně přispěly k určitému zrychlení při nakupování. Pravidelné nákupy však nadále představovaly pro ženy mimořádnou zátěž, zejména vzhledem k špatně fungujícímu zásobování, při kterém se zboží muselo složitě shánět a na atraktivní zboží se stály v některých případech i několikahodinové fronty.⁹⁴ Celkově můžeme konstatovat, že ani všechna opatření podniknutá ke snížení rozsahu práce v domácnosti nijak výrazněji situaci nezlepšovala a rozhodně nemohla vyvážit obrovskou zátěž českých a slovenských žen danou jejich vysokou zaměstnaností.⁹⁵ I proto se vyskytly koncem 50. let názory, že by bylo možné pracovní dobu zkr-

92 KAREL MÁCHA, *Socialismus a maloměšťáctví*. Osvětová práce 16/1962, č. 8, s. 146.

93 L. HÁKOVÁ, A. SVAROVSKÁ, *Socialismus a ženy*, s. 319. Jako příklad neúměrně nákladné služby autorky uváděly večerní a nedělní stravování v restauracích. Upozornily také na naprostý nedostatek provozoven služeb na vesnicích.

94 R. Selucký poukázal na skutečnost, že nakupování zabere v Československu více času i kvůli relativně řídké maloobchodní síti. Její podobu výrazně ovlivnil vývoj po roce 1945, kdy došlo k masivní likvidaci menších prodejen. Podobný proces se sice objevil i v západní Evropě, ale v podstatně menší míře. Jestliže v Československu podle R. SELUCKÉHO, *Člověk a jeho volný čas*, s. 158, připadal jeden pracovník obchodu na 103 obyvatele, v SRN to bylo pouze 25 obyvateľ, tedy necelá čtvrtina.

95 Celkově nižší mechanizace v domácnosti a menší využívání technologických vymožeností vedly k tomu, že americká žena údajně strávila péči o domácnost pouze necelou polovinu času ve srovnání se ženou ve Francii, SSSR nebo Československu – R. SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas*, s. 171. Podle M. ŠVIGOVÉ, *Volný čas a my*, s. 54–56, navíc mezinárodní srovnání ukazovalo, že české ženy (odvolávala se hlavně na sociologický průzkum z roku 1966 z Olomouce) věnují domácím pracím více času než ženy v jiných zemích. Například podle průzkumu v SSSR však trávilo domácími pracemi více než 3 hodiny denně plných 44,9% dotázaných žen (a pouze 9,3% dotázaných mužů). Rozsah domácích prací stoupal zřetelně s věkem; 30% žen navíc věnovalo více než 2 hodiny péči o děti (13,5% mužů) – srov. B. A. GRUŠIN, *Svobodnoje vremja*, s. 52–55.

covat přednostně zaměstnaným ženám (bez krácení jejich platu) – to však bylo odmítnuto s poukazem, že by šlo o popření obecného principu stejné mzdy za stejnou práci.⁹⁶

Rychle se rozvíjela síť různých předškolních zařízení, jako jeslí nebo mateřských škol,⁹⁷ rostl také zájem o rozšiřování školních družin. V průběhu 60. let se však rozmáhala kritika péče o děti v kolektivních zařízeních.⁹⁸

Zkracování nepříjemných povinností v rámci mimopracovní doby, resp. její restrukturalizace, bylo ale podle Radoslava Seluckého v dané hospodářské situaci podstatně složitější než prosté snižování rozsahu pracovní doby. Vyžadovalo totiž velmi rychlý rozvoj terciárního sektoru při růstu reálných mezd a muselo mu předcházet delší období intenzivního hospodářského rozvoje.⁹⁹ Selucký také upozornil, že snaha restrukturalizovat mimopracovní dobu může u jednotlivce často vést k paradoxu, že ve snaze opatřit si předměty zkracující mimopracovní dobu (kuchyňské přístroje, osobní automobily) lidé prodlužují svoji pracovní dobu, případně si hledají druhé zaměstnání nebo melouchy.

I přesto ale byly vkládány v zkrácení doby nutné na práce domácnosti větší naděje než v samotné zkracování pracovní doby, a to zejména v případě žen. Jestliže Antonín Červinka počítal v roce 1962 s úsporami času do roku 1970 díky zkracování pracovní doby ve výši šest hodin týdně pro všechny kategorie zaměstnanců, v případě zaměstnaných žen mělo zkracování času pro práci v domácnosti přinést plných čtrnáct hodin volného času navíc.¹⁰⁰

Struktury volného času v dobových průzkumech (1957–1967)

Jak tedy vypadalo rozdělení volného času na konci 50. let a v letech 60. u jednotlivých skupin obyvatelstva? Stranické a státní orgány prováděly řadu šetření, ta však vznikala pro jejich interní potřebu a sloužila především jako orientační

96 Srov. NA, f. Politické byro ÚV KSČ 1954–1962, sv. 204–205, arch. j. 281/8.

97 Na jejich budování se ale podílel především stát; podíl zaměstnavatelů byl minimální.

98 Srov. Helena KLÍMOVÁ, *Nechte malických přijít aneb Civilizace versus děti*, Praha 1966.

99 R. SELUCKÝ, *Člověk a jeho volný čas*, s. 54. Naopak B. A. GRUŠIN, *Svobodnoje vremja*, s. 65–70, viděl prostor k rozšíření volného času především v restrukturalizaci času tráveného mimo pracovní dobu. I jeho respondenti jednoznačně nejperspektivnější cestu viděli ve vylepšování služeb a zkracování doby nutné na domácí práce. Konkrétně se mělo jednat o zlepšení sítě veřejného stravování, sítě dětských zařízení a maloobchodu. Jako další cesta se jevila mechanizace prací v domácnosti, která však byla označována za méně významnou.

100 A. ČERVINKA, *Volný čas a pracovní den*, s. 1300.

podklady pro různá závažná rozhodnutí. I publikované sociologické sondy a průzkumy, byť z hlediska rozsahu zkoumaného vzorku omezené, poskytovaly dostatečné vodítko pro zahájení společenské diskuse k problematice využívání volného času, byť si některé dílčí výsledky vzájemně protičili.

Již z počátku 60. let máme k dispozici šetření Státního úřadu statistického, které si činilo nárok na určitou reprezentativnost. Již Radoslav Selucký však upozorňoval na problematickou hodnotu těchto výzkumů, které hojně probíhaly zejména od konce 50. let i v jiných zemích východního bloku i na Západě. Důvodem je mimo jiné právě značná povšechnost mnoha kategorií a jejich schematické pojmání. Zcela se třeba vytrácí rozsah času věnovaného jednotlivým zájmovým činnostem a zohledněna není ani úroveň, na jaké se příslušnému koničku jednotliví lidé věnují. I přes tyto nedostatky můžeme ze statistických čísel vypořadovat některé důležité trendy, například skutečnost, že poslouchání rozhlasu a sledování televize již na počátku 60. let konzumovalo plnou třetinu volného času dělníků. Můžeme také pozorovat jasně patrné genderové rozdíly v rozdělení mimopracovní doby a další jevy.¹⁰¹

Další významný průzkum reflektující mimo jiné genderové rozvrstvení volného času probíhal v druhé polovině 60. let v Olomouci. O jeho výsledky se ve svých pracích hojně opírala například Milada Švígová. Podle tohoto výzkumu se v 60. letech volný čas mužů ve všední dny pohyboval slabě nad třemi hodinami, v sobotu dosahoval 4,7 hodin a v neděli činil 7 hodin. Týdně tak činil asi 27 hodin. Horší situace byla u žen, které měly ve všední den i v sobotu zhruba o hodinu méně volného času než muži. Ještě hůře to vypadalo v neděli, kdy byl volný čas žen vyčíslen na pouhé 4,4 hodiny. To tedy znamená, že ženy disponovaly jen o něco málo více než 18,5 hodinami volného času týdně. Zvláště špatně vypadala situace na vesnici – muži zde měli v průměru denně jen 2–2,5 hodiny volného času, a ženy dokonce jen 1,5 hodiny. Naopak nejlépe na tom byla s volným časem mládež – u ní údajně jeho rozsah činil až 53 hodin týdně.¹⁰² Další sociální skupinu disponující největším objemem volného času představovali důchodci.

101 Tabulky s výsledky šetření uvádějí A. ČERVINKA a kol., *Práce a volný čas*, s. 154–169.

102 M. ŠVIGOVÁ, *Volný čas a my*, s. 61–67. Autorka srovnává situaci v Československu i s poměry v kapitalistických zemích (Belgie, Francie, SRN, Peru, USA) a některých státech „socialistických“ (Bulharsko, Jugoslávie, Maďarsko, Polsko, SSSR). Podle ní byl volný čas mužů i žen v Československu nejkratší. Například rozsáhlý výzkum v Bulharsku však naznačoval, že situace je zde v mnoha ohledech horší než u nás. Průměr socialistických zemí patrně zvyšovala ne zcela spolehlivá data ze SSSR.

Je zajímavé, že tyto výsledky zhruba odpovídaly i zjištěním Ústředního úřadu státní kontroly a statistiky podle průzkumu z roku 1960; objem volného času si tedy zachovával své hlavní kontury.¹⁰³

Řada průzkumů se orientovala právě na mládež, což vyžadoval nejen značný objem volného času této sociální skupiny, ale mimo jiné i to, že od konce 50. let stále narůstala kriminalita mládeže, což státní orgány vnímaly jako závažný politický problém. Například šetření Osvětového ústavu v polovině 60. let poukázvalo na to, že mládež stále více preferuje neorganizovanou činnost. Nejraději pak tráví volný čas návštěvou kin, sledováním filmů v televizi a sportem, naopak velmi málo se zajímá o četbu, divadlo, vážnou hudbu, technickou tvořivost. Jiný průzkum prováděný Hlavní politickou správou Československé lidové armády zase dokládá, že většina internátní mládeže se v těchto zařízeních nudí.¹⁰⁴

Již výše jsme načrtli, že obrovské rozdíly přetrvávaly mezi volným časem mužů a žen. Nezanedbatelný význam měly i rozdíly mezi městem a venkovem, které souvisely mimo jiné s odlišnou strukturou pracovní doby zemědělců¹⁰⁵ a také s průměrně horší životní úrovní venkovanů. Opomíjet nelze ani dobu, jakou si vyžadoval provoz vesnických domácností, spojený s údržbou nemovitosti a také obvykle se záhumenkovým hospodářstvím a chovem drobného zvířectva.

Průzkum speciálně zaměřený na využívání volného času na vesnicích provedl pražský a bratislavský Osvětový ústav na počátku roku 1961; v případě českých zemí byla pro šetření vybrána jediná obec, konkrétně pohorská obec Pozděchov v okrese Vsetín, přičemž uplatněná metodika byla chápána jako test pro rozsáhlejší výzkumy v následujících letech.¹⁰⁶ Šetření sledovalo rozsah mimopracovního a volného času v závislosti na jednotlivých skupinách obyvatel vesnice, dále na výměře záhumenku, počtu členů rodiny apod. Zjištěný rozsah mimopracovního času se v tomto případě pohyboval u dělníků 3,5 hodiny, u inteligence 3,75 hodiny a v případě družstevních rolníků 4,5 až 5 hodin denně; nárůst v tomto

103 JIŘÍ BEZOUŠKA, *Důležitá podmínka: správné využití volného času*, Osvětová práce 16/1962, č. 22, s. 428–429. Zde jsou také publikována podrobnější data o způsobu využití volného času muži i ženami (dělníky, zaměstnanci a členy JZD). Negativně byla vnímána zejména značná část volného času strávená členy JZD návštěvou hostinců (průměrně 13 minut ve všední den, 39 minut o nedělích), který byl oproti dělnickým domácnostem dvojnásobný.

104 Citováno podle EMIL KUBÁT, *Volný čas, odbory a mládež*, Odborář 19/1966, č. 1, s. 32–33.

105 Je však třeba vzít v úvahu, že mezi obyvateli obcí byl vysoký podíl dělníků a pochopitelně se zde vyskytovala, byť v menší míře, i kategorie ostatních zaměstnanců.

106 CTIBOR TAHY, *O volném čase pracujících na dedinách*, Osvětová práce 15/1961, č. 24, s. 422–423.

případě tvořily práce spojené s péčí o domácí a hospodářské zvířectvo, zahradu, různé opravy apod. Výzkum volného času naznačil skutečnost, že dělníci žijící na vesnici ho mají zhruba o 2 hodiny více než rolníci.¹⁰⁷ Z hlediska jeho rozvrstvení se ukázalo, že nejvíce byl volný čas tráven procházkami a návštěvami (24%) a nečinností (21%). Jakési střední pásmo zaujímala četba knih a časopisů (14,4%), zájmová činnost (13,7%) a poslech rozhlasu a televize (10,6%). Relativně málo pak volný čas vyplňovala návštěva hostince (7,1%), návštěva kina či divadla (4,3%) a sport s turistikou (0,7%). Z uvedeného průzkumu byly učiněny dobově charakteristické závěry zdůrazňující „výchovnou“ iniciativu osvětových institucí. Zejména ze skutečnosti, že pasivní odpočinek zaujímal zhruba pětinu volného času, se vyvozovalo, že využívání volného času je těmito zařízeními „málo uvědoměle organizováno“. Činnost osvětových zařízení měla zintenzívnit především ve dnech pracovního volna a zvláště o nedělích eliminovat vliv křesťanských tradic a zvyků. Pozornost sociologů vzbudil i jiný tehdejší podobně zaměřený průzkum sledující tři různé zemědělské podniky. Bylo zjištěno, že v ekonomicky nejméně úspěšném jednotném zemědělském družstvu se sice pracovalo pouze 6 hodin denně (což bylo o 3 hodiny méně než celostátní průměr v tomto sektoru), pracovníci tohoto družstva však měli nejméně volného času ze tří zkoumaných podniků, neboť jeho většinu prospali.¹⁰⁸

Významně se na množství i na formách volného času projevovaly i sociokulturní rozdíly, což jasně dokumentoval výzkum uskutečněný v samém závěru sledovaného období, tedy na konci roku 1967.¹⁰⁹ U dolních vrstev¹¹⁰ podle něj jednoznačně v rekreační činnosti dominovaly „elementární formy“ jako ná-

107 Tento poznatek se však nepotvrdil obecně. Podle průzkumu prováděného ve stejné době Ústředním úřadem státní kontroly a statistiky byla výše volného času byla u obou kategorií stejná, avšak lišil se způsob jeho využití – J. BEZOUŠKA, *Důležitá podmínka: správné využití volného času*, s. 428–429.

108 Z. KADLECOVÁ, *Vzdělávání a volný čas*, s. 663.

109 Srov. JIŘÍ LINHART, *Úloha životního stylu a spotřeby při vytváření sociální stratifikace*, in: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace, (ed.) Pavel Machonin a kol., Bratislava 1969, s. 211–234. Společnost byla ve výzkumu rozčleněna na šest skupin podle hmotné a kulturní úrovně. Do dolní skupiny bylo začleněno 9,6% respondentů, do dolní vyšší skupiny 29,8%, do střední nižší skupiny 25,3%, do střední vyšší skupiny 19,1%, do horní nižší skupiny 10,1% a do horní skupiny 5,2%. Výzkumníci konstatovali, že tyto procentuální podíly jsou relevantní pro populaci plně socializovaných mužů a v reálné populaci by asi byly více akcentovány spodní skupiny. Určujícím faktorem pro zařazení do jednotlivých skupin byly odpovědi na otázky týkající se životního způsobu. Pokud se týká sociálních charakteristik, odpovídalo členění poměrně přesně diferenciaci podle dalších statusových parametrů – v nejvyšší skupině tak do-

vštěvy hostinců, spánek, návštěvy sportovních zápasů nebo sběr lesních plodin. Mimopracovní dobu v této společenské skupině pohlcovala téměř veškerou mimopracovní dobu péče o domácnost a opravy bytu či domku, případně ještě péče o zahradu a domácí zvířectvo. Na časové náročnosti práce v domácnosti se přitom výrazně podílela i skutečnost, že nedošlo k její mechanizaci. Prakticky veškerý fond vlastní tvořivosti se vyčerpával právě v těchto oblastech. Konzum kultury se omezoval na její nejmasovější formy, v tisku, televizi¹¹¹ a rozhlasu; lidé ze spodních vrstev vyhledávali méně náročné programy typu sportovních přenosů a zpravodajství, černé kroniky, lehké hudby, estrád apod. Jen zcela minimálně se ve vlastnictví domácností z dolních vrstev objevovaly předměty „pro volný čas“, mezi které výzkumníci počítali například fotopřístroje, potřeby pro táboření nebo magnetofony. Výjimku z tohoto pravidla představovaly pouze rozhlasové přijímače a televizory, které už pronikly i do domácností s nižší úrovní životního stylu. Naproti tomu již ve středních vrstvách se podle výzkumníků projevoval „podstatně aktivnější a tvořivější vztah k volnému času“. Vedle péče o domácnost a obydlí se lidé z této vrstvy ve větší míře věnovali svým zálibám a koníčkům,

minovali lidé s vysokým vzděláním a kvalifikací, s nadprůměrnými příjmy, vysokým stupněm pravomocí a složitostí práce. V horních vrstvách převládaly osoby vykonávající nemanuální práci. Nejnižší spotřeba byla typická pro nekvalifikované a zaškolené dělníky, zejména zemědělské dělníky a zemědělce. Sociologové v předcházejících letech spíše počítali s výraznou příjmovou nivelizací ve společnosti a z nich vyplývajících rozdílů v trávení volného času. Zapomínali na jiné skupiny než ekonomicky aktivní. Sociální situace mnoha seniorů přitom byla i v tomto období velmi tristní, což pochopitelně jejich trávení volného času značně poznamenalo – srov. B. FILIPCOVÁ, *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*, s. 259; TÁŽ, *Člověk, práce a volný čas*, s. 129 (s odvoláním na výzkumy ÚKLKS, které v tomto ohledu podle ní nepotvrzovaly sovětské výzkumy, v nichž faktor sociální diferenciacie hrál významnější roli).

- 110 Dolní vrstvy tvořili podle zjištění výzkumu spíše lidé z malých vesnic (32,6% nejnižší vrstvy tvořili zemědělství dělníci a zemědělci), relativně byl v této skupině vyšší podíl obyvatel Slovenska a zejména příslušníků některých minorit – Maďarů, Ukrajinců a Romů. Z hlediska věkové struktury měli nejnižší úroveň spotřeby zejména seniori, kteří měli také velmi nízkou úroveň příjmů.
- 111 Určujícím parametrem pro nejnižší skupinu bylo mimo jiné i to, že její příslušníci nevlastnili televizi, ve vyšší dolní skupině však bylo zastoupení vlastníků televizi nadpoloviční, konkrétně o 60,4%, tranzistorové rádio vlastnilo 9,6% dotazovaných. U rádií však mohl být v této skupině vyšší podíl vlastníků jiných typů přijímačů, zejména když se jednalo často o starší lidi. Za zajímavost můžeme považovat, že vlastnictví televizorů podle výzkumníků záviselo výhradně na výši příjmů a nikoliv například na výši vzdělání – JIŘÍ VEČERNÍK, *Problémy příjmu a životní úrovně v sociální diferenciaci*, in: Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace, (ed.) Pavel Machonin a kol., s. 295–321.

například filatelii či myslivosti. Zejména ve vyšší střední skupině se tak stále častěji vyskytovaly domácnosti, které disponovaly alespoň některými „předměty pro volný čas“, a v této kategorii byl také častěji volný čas využíván pro cestování. Vyšší střední kategorie projevovala také podstatně vyšší zájem o styk s vysokou kulturou prostřednictvím návštěv divadel, koncertů a galerií. Dvě nejvyšší vrstvy obyvatelstva se pak vyznačovaly výrazně vyšší mechanizací práce v domácnosti a také vysokým standardem bydlení. Domácnosti s nejvyšším sociálním statutem byly také vybaveny fotorpřístroji, psacími stroji a hudebními nástroji. Zároveň se v nich častěji vyskytovaly i tehdy luxusnější předměty jako například magnetofony či hudební skříně, i když o nasycenosti se ani v této skupině ještě zdaleka nedalo hovořit. Klíčovou formou trávení volného času se pro nejvyšší vrstvy obyvatelstva stalo cestování, a to i do zahraničí. Právě trávení dovolené mimo místa bydliště ale diferencovalo i horní a horní nižší vrstvu – jestliže z nejvyšší skupiny trávilo v posledních třech letech (tj. v letech 1965–1967) alespoň jednou dovolenou v zahraničí 75,7% dotázaných, v horní nižší vrstvě to bylo pouze 38,7%.¹¹² Za podobně působící parametr můžeme považovat i vlastnictví automobilu, které udávalo 80,1% lidí z nejvyšší skupiny a pouhých 34,5% z horní nižší skupiny. Zatímco v oblibě rozhlasu a televize nebyly nějaké fatální rozdíly mezi nejvyšší skupinou a dalšími vyššími vrstvami, styk s vysokou kulturou byl přece jen zřetelně vyšší. Dalším zajímavým ukazatelem, v němž se nejvyšší kategorie odlišovala od ostatních, bylo vlastnictví různých sbírek, které udávalo 4,8% dotázaných. V horní nižší vrstvě to bylo přitom pouze 2,8%. Podle výzkumníků však ve stávajících československých podmínkách ani nejvyšší kategorii nešlo chápat jako vrstvu, která by byla zcela emancipována od domácích povinností a mohla se soustředit výhradně na spotřebu a na své záliby a koníčky. To souviselo s téměř kompletním vymizením služebného personálu.¹¹³ Linhart z toho vyvozoval, že československá společnost není v oblasti životního stylu dostatečně kvalitativně diferencována, a konstatoval, že Marxem uvažovaná „Říše volného

112 B. FILIPCOVÁ, *Několik poznámek k problematice volného času v technicky rozvinuté společnosti*, s. 259, upozorňovala i na polské výzkumy, z nichž vyplývalo, že s vyšším příjmem klesá zájem o kolektivní rekreaci a jsou upřednostňovány spíše individuální formy.

113 Stojí za zmínku, že o problematice pomocnic v domácnosti uvažovala i B. FILIPCOVÁ, *Člověk, práce, volný čas*, s. 117. Z mnoha důvodů však tuto cestu řešení nedostatku volného času hlavně vysoce kvalifikovaných žen (spolu s jejich obvykle podobně kvalifikovanými partnery) jednoznačně odmítla. Podotkla přitom, že i ve vyspělých západních zemích tato profese prakticky vymírá, snad z důvodu špatného snášení autority bezprostředního pána.

času“ v Československu zřejmě ještě nenastala.¹¹⁴ Zároveň však s odkazem na polského sociologa Zygmunta Baumana identifikoval dva trendy kariéry ve společnosti, z nichž jeden byl soustředěn na profesní uplatnění, druhý spíše na volný čas a spotřebu. O síle tohoto druhého typu, který vedl i k odlišnému vnímání společenského statutu, svědčila už v tomto období například úroveň některých televizních vědomostních soutěží, kde účastníci předváděli své znalosti v jednotlivých koníčcích. Jako další argument použil Linhart i vysoký počet přihlášek na humanitní obory, jejichž absolvování slíbvalo jen minimální prestiž a velmi problematické profesní uplatnění. Na tomto místě si samozřejmě můžeme klást otázku, nakolik k rozvoji druhého ze zmiňovaných kariérních trendů přispívala různá omezení v možnostech profesionálního uplatnění jednotlivých lidí, daná například politickými kritérii a stále fungující platovou nivelizací.

Pozoruhodný směr sociologických šetření reprezentovaly občasně výzkumy trávení volného času v bytech. Reagovalo se tak nejen na rozvíjení podobných výzkumů v západoevropských zemích (R. Bächtold ve Švýcarsku, A. Silbermann ve Spolkové republice Německo), ale také na tuzemské podněty. Postupné zavádění volných sobot totiž nepříznivě ovlivňovala, jak již bylo dříve naznačeno, poměrně tristní bytová situace. Provedená šetření neměla tedy pouze za cíl poskytnout vodítko pro rozvíjení bytové kultury v užším smyslu slova, harmonizaci společného soužití jednotlivých členů domácnosti s ohledem na jejich individuální zájmy, nýbrž to, aby si obyvatelé bytu vzájemně nepřekáželi.¹¹⁵ Jeden z prvních (a dosti schematických) takových výzkumů provedla v letech 1960–1961 Ústřední komise lidové kontroly a statistiky; v téměř 1800 rodinách se zjišťovalo rozvrstvení typů činností žen a mužů (dělníků, zaměstnanců) během neděle. Výsledný obraz však nabízel pouze tři obecné kategorie forem trávení volného času: sebevzdělávání, zábavu a nečinný odpočinek.¹¹⁶ O poznání vyšší ambice měl průzkum Výzkumného ústavu výstavby a architektury provedený v letech

114 Naopak podle M. Švigové již v „éře volného času“ žila mládež. Za hranici považovala autorka 45 hodin volného času týdně, kterou volný čas mládeže překračoval.

115 EVA LIBROVÁ, *Volný čas v bytě*, Osvětová práce 20/1966, č. 25–26, s. 3–4.

116 Výzkum potvrdzoval rozdíly ve způsobech trávení nedělního volného času v bytech mezi muži a ženami ve všech kategoriích. Zatímco muži věnovali sebevzdělávání 1,38 hodiny (dělník), resp. 2,13 hodiny (zaměstnanec), ženy vykazovaly pouze rozpětí 0,5–1,05 hodiny. V případě zábavy muži disponovali 2,18 hodiny, ženy dělnice 1,51 hodiny, ostatní zaměstnankyně pouze 0,08 hodiny. Nečinný odpočinek zabíral mužům 0,4–0,53 hodiny, ženám pouze 0,28 hodiny (dělnice), resp. 0,25 (zaměstnankyně) a 0,03 hodiny (ženy v domácnosti).

1962–1963; zaměřil se na reprezentativní skupinu čtyřčlenných rodin obývajících třípokojové byty v nově postavených pražských sídlištích. Z šetření mimo jiné vyplynulo, že ve všední dny činila průměrná doba pobytu všech čtyř členů domácnosti v jedné místnosti asi 14 minut, v neděli pak již 80 minut (v případech rodin s ženami v domácnosti) a 110 minut (u zaměstnaných žen). V řadě případů se však členové rodiny nesešli vůbec, a to ani v neděli. Z průzkumu vzešla některá doporučení týkající se organizace činností v bytě, včetně individuálních zálib a zájmů, s ohledem na jejich specifické nároky (prostor, hluk apod.).

Závěr

K problematice volného času se v českém prostředí v 60. letech rozpoutala velice živá odborná debata, která se dotkla celé řady jeho aspektů. Iniciovaly ji jak reálné změny ve společnosti, především postupné zkracování pracovní doby, tak ohlasy diskusí na toto téma v západním světě, ale i v některých zemích východního bloku. Velký význam měly podněty sovětských badatelů, postupně začaly být u nás více reflektovány i výzkumy polských sociologů. Ze západních autorů čeští badatelé nejvíce recipovali umírněně optimistické francouzské sociology, především Joffre Dumazediera, kterého se zastávali i proti útokům sovětských autorů. Naopak kritiky se trochu překvapivě dočkali pesimističtí kritici konzumní společnosti a s ní souvisejících forem trávení volného času, jako byl například David Riesman. Velká pozornost byla věnována struktuře mimopracovní doby a jejímu vlivu na samotný volný čas, stejně jako proměnám vztahu pracovní doby a volného času především z hlediska marxistických představ o vývoji charakteru práce za socialismu a komunismu. Právě v oblasti mimopracovní doby byly hledány další rezervy pro rozšíření objemu volného času zejména žen, na jejichž bedrech ležela naprostá většina práce v domácnosti. Rozsáhlé diskuse se dočkal i komplex otázek spojených s hodnocením jednotlivých forem trávení volného času. Reformisticky orientovaní čeští sociologové (B. Filipcová, R. Selucký, M. Švigová) ve shodě s francouzskými levicovými výzkumníky většinou problematizovali ostré oddělování aktivního a pasivního trávení volného času a jednostranné vyzdvihování aktivních forem, jaké bylo vlastní zejména sovětským badatelům i některým konzervativnějším českým autorům zejména z řad ekonomů (například A. Červinkovi). Vládějši tvář nastavovali reformističtí sociologové i konzumní společnosti a s ní spojeným formám trávení volného času. Většina českých badatelů sice viděla hlavní úlohu volného času ve vytváření prostoru pro všestranný rozvoj lidské osobnosti, ale neodsuzovala jeho využití k odpočinku a zábavě. Rozvoj individua přitom vnímali širě, než bylo dosud obvyklé, a méně ho spojovali s využitelností člověka pro společenský pokrok. Odmítali používání

primitivních metod manipulace a zdůrazňovali svobodný charakter trávení volného času. Pozitivní změny a odstranění společensky škodlivých forem trávení volného času chtěli docílovat spíše vytvářením vhodného společenského prostředí, při respektování existujících přání a představ. Přesto i oni počítali s výraznou edukativní úlohou státu (mimo jiné i v rámci osvětové práce), byť v přijatelnější podobě „s lidskou tváří“ a s větším pochopením pro individuální záliby a zvláštnosti. Zvláštní pozornost byla přitom věnována zejména otázkám volného času dětí a mládeže. Teoretické sociologické a filozofické úvahy doprovázely i četné dílčí empirické výzkumy volného času, jejichž řada počíná šetřením Ústřední komise lidové kontroly a statistiky a Osvětového ústavu z počátku 60. let. Další průzkumy se koncentrovaly především na problematiku rozdílů v rozsahu volného času a formách jeho trávení na základě různého věku, pohlaví, profese či sociokulturní úrovně jednotlivých respondentů. Značná pozornost byla věnována také rozdílům mezi městem a venkovem. Mezi důležitá pole výzkumu patřilo i bádání o vztahu bydlení a problematiky volného času. Výpovědní hodnotu jednotlivých výzkumů i možnost jejich využití pro komparaci problematizovaly přetrvávající neshody ve vymezení samotného pojmu volný čas mezi jednotlivými badateli a badatelskými týmy. Celkově se dá říct, že se sociologie volného času ukotvila jako významné téma v rámci českého společenskovědního bádání 60. let. Proměny rozsahu volného času i forem jeho trávení byly vnímány jako jeden z nejdůležitějších faktorů celkových proměn života společnosti. Velkou pozornost jim věnovali badatelé i v dalších desetiletích. Práce ze 70. a 80. let však mají už většinou ideologicky mnohem rigidnější východiska a postrádají odvahu k formulování perspektiv vývoje a celkových koncepcí řešení jednotlivých otázek i celé problematiky. Do značné míry to nepochybně souvisí se ztrátou vizí a perspektiv v celospolečenském kontextu tzv. „normalizace“.